

**KRUŽI LI BAUK SOCIJALIZMA PONOVRNO EVROPOM I SVIJETOM ?
(JE LI SOCIJALIZAM ALTERNATIVA NEOLIBERALNOM KAPITALIZMU ?)***

***IS THE SPECTRE OF SOCIALISM HAUNTING EUROPE AND THE WORLD AGAIN?
(IS SOCIALISM THE WISHFULL AND REAL ALTERNATIVE TO THE NEOLIBERAL CAPITALISM?)***

MILAN MESARIĆ,
Ekonomski institut Zagreb

Apstrakt: Svrha je ovoga rada preispitivati socijalističke ideje stare dva stoljeća, koje dosad nisu imale sreće u pokušajima svoje realizacije. U tu se svrhu analiziraju evolucija i obilježja raznih socijalističkih doktrina, nastoji se definirati bit autentične socijalističke vizije, zatim se istražuju neuspjela primjena socijalističkoga projekta u nekoliko najvažnijih zemalja i razlozi tih neuspjeha, i na kraju se ispituju perspektive ostvarenja toga zamišljenoga humanijega, pravednijega i funkcionalnijega društva u suvremenome postindustrijskome, informatičkome, globaliziranome svijetu, u kojem je još uvijek dominantan čimbenik financijski i korporacijski kapital.

Ključne riječi: slom „etatističkoga socijalizma“, trijumf neoliberalizma, globalna hegemonija SAD, svjetska kriza kapitalističkoga sustava.

Abstract: The goal of this paper is to re-examine that two-centuries-old socialist idea that has so far not had much luck in being achieved. To that end, the evolution and characteristics of various socialist doctrines are analyzed, an attempt is made to define the essence of an authentic socialist vision, after which the failed application of socialist projects in several of the most important countries and the reasons behind those failures are examined, ending with an inquiry into the prospects for achieving that intended more humane, just, and functional society in a contemporary, post-industrial, information-based, globalized world in which the dominant factor is still financial and corporate capital.

Key Words: breakdown of “statist socialism”, triumph of neo-liberalism, global hegemony of the USA, worldwide crisis of the capitalist system.

JEL Classification: N10; B14;
Original scientific paper; Received: November 21, 2010

1. Uvodne napomene

Rušenjem Berlinskog zida 9.11.1989, potom raspadom SSSR i Varšavskog pakta, te slomom bloka istočnoevropskih „komunističkih“ zemalja, prevladalo je uvjerenje kod znatnog dijela javnosti da je na povijesnom ispitu zauvijek pao ne samo sustav „realnog socijalizma“, nego i ideologija socijalizma. Bilo je to vrijeme trijumfa kapitalizma i to u njegovom najradikalnijem izdanju, neoliberalnog kapitalističkog modela. Kapitalizam je proglašen optimalnim, jedinim i nezamjenjivim obrascem organizacije ekonomije i društva, a F. Fukuyama najavio je definitivnu, povijesnu pobjedu liberalne demokracije i kapitalističkog modela, a time i „kraj povijesti“. Bilo je to vrijeme neosporne i totalne dominacije SAD svjetskom ekonomskom, političkom i naročito vojnom scenom kao i vrijeme nezaustavljive neoliberalne globalizacije. No već nakon desetak godina, u prvom desetljeću 21. stoljeća, izbile su na povr-

šinu strukturne slabosti, krhkost i neodrživost kako neoliberalnog ekonomskog modela tako i američkog globalnog hegemonizma. Produbljanje jaza između bogatih i siromašnih zemalja i društvenih slojeva, ekološka kriza s prijetnjom apokaliptičkog ishoda, prevlast spekulativnog financijskog poslovanja nad realnom ekonomijom, eksplozivni gospodarski uspon Kine (a potom i Indije) i na kraju duboka financijska i ekonomska kriza koja je 2008. potresla SAD i ubrzo dobila globalne razmjere, uzdrmali su temelje neoliberalnog modela kao i američkog globalnog hegemonizma i poljulale vjeru u njihovu dugoročnu održivost kao jedinim učinkovitim obrazaca ekonomske organizacije društva i međunarodnih odnosa.

Amerika i Evropa potražile su spas od financijskog i ekonomskog kolapsa u intervenciji države, kojoj je neoliberalna ideologija zabranila svako miješanje u slobodno djelovanje tržišta i privatnog poduzetništva. Golema budžetska sredstva upotrebljena su za spas vodećih privatnih banaka, financijskih fondova i nacionalnog gospodarstva od bankrota, a država nije zazirala ni od preuzimanja dijela njihovog vlasništva. Iako su apologeti neoliberalnog kapitalizma tvrdili da je taj model potvrdio svoju

* Istoimeni članak je objavljen u uglednom hrvatskom časopisu *Ekonomski pregled*, 61 (5-6) 354-404 (2010), a mi ga objavljujemo uz odobrenje autora s neznatnim izmjenama i redakcijskim prilagođavanjima.

vitalnost preživjevi bez dubljih posljedica i ovu krizu, nisu se mogle prikriti njegove strukturne, sistemske, „genetske“ slabosti kao ni činjenica da ga iz krize nije izvukao automatizam slobodnog tržišta, već brza i opsežna spasilačka akcija države, na račun poreskih obveznika. No, i ovaj puta, kao i 1930-tih, radilo se samo o palijativnim mjerama, o suzbijanju simptoma, a ne o strukturnim reformama i promjenama sustava, bez kojih će se periodičke krize ponavljati u sve akutnijem obliku. Stoga ne iznenađuju rasprave pokrenute posljednjih godina o potrebi transformacije postojećeg kapitalističkog sustava u neki oblik „moralnog“, „društveno odgovornog“ kapitalizma, „kapitalizma s ljudskim licem“, koji će pomiriti motivirajuću i dinamičku energiju privatnog interesa i autoregulacionu funkciju slobodnog tržišta s načelima društvene pravde i solidarnosti. Isto tako počelo se, nakon gotovo dvadesetgodišnje šutnje ponovno raspravljati o relevantnosti socijalističke ideje, koja daje prednost društvenim pred privatnim interesima (ili ravnoteži između njih) i prednost univerzalnim humanim i etičkim vrijednostima (društvenoj pravdi, jednakosti i solidarnosti) pred maksimalizacijom profita (odnosno ravnoteži između tih dviju često suprotstavljenih kategorija), i to u uvjetima postindustrijske, informatizirane i globalizirane ekonomije, kao alternative kapitalističkom modelu. Počelo se postepeno probijati shvaćanje, da krajem 20. stoljeća nije poražena ideja socijalizma, već njena pogrešna interpretacija i izopačena primjena. Isto tako širi se krug ljudi koji shvaćaju ispravnost Marx-ove analize i kritike kapitalističkog sustava kao i humanističku bit njegove vizije novog društvenog uređenja, u kojem bi trebala vladati jednakost, pravda, solidarnost i sloboda, u kojem bi radna snaga prestala biti robom, nestati klasne razlike i degradacija i alijenacija ljudskog bića. S druge strane, mnogi i dalje smatraju da je takvo socijalističko društvo u najmanju ruku iluzija (jer da je između ostalog navodno suprotno ljudskoj prirodi), ako ne i opasna zablude ili čak obmana, što se dokazuje propašću svih dosadašnjih pokušaja njegovog ostvarenja. Postavlja se stoga pitanje da li je socijalizam doista realna alternativa kapitalizmu (ne samo neoliberalnom nego i „socijalno osjetljivom“ i „društveno odgovornom“ kapitalizmu), posebno u suvremenim uvjetima postindustrijske, informatizirane i globalizirane ekonomije i goleme (iako poljuljane) globalne moći financijskog i korporativnog kapitala. Odgovor na to pitanje zahtijeva vrlo pažljivu i svestranu analizu. Trebalo je preispitati osnovne elemente marksističke doktrine i različite njene interpretacije, potom glavne pokušaje njene primjene (na pr. u Rusiji, Kini i Jugoslaviji), kao i razloge neuspjeha tih pokušaja. Imajući u vidu mnoge različite definicije socijalizma trebalo je također ustanoviti koja je percepcija socijalizma najbliža autentičnim idejama glavnih teoretičara i ideologa te svjetonazorske i društvene paradigme. Trebalo je potom ispitati kakav utjecaj na relevantnost i perspektivu socijalističkog projekta imaju duboke i dalekosežne tehnološke, ekonomske, socijalne i ekološke promjene koje su se dogodile u potkraj 20. stoljeća (i koje se nastavljaju u 21. stoljeću), i na kraju istražiti kakvi su izgledi za preraspodjelu ekonomske i političke moći u korist rada u novim okolnostima suvremenog svijeta.

2. Marksizam – teorijski i ideološki temelj socijalističke preobrazbe društva

Ova rasprava o rehabilitaciji humanističke i etičke suštine socijalističke vizije, kao alternative kapitalističkoj ideji profita i akumulacije kapitala kao vrhunskom načelu, počinje s potsjećanjem na bitne elemente doktrine K. Marxa, najvažnijeg teorijskog, ideološkog i političkog autora vizije o socijalističkom preobražaju ljudskog društva. To je važno posebno stoga što o suštini marksizma vladaju najčešće pogrešna shvaćanja, prvenstveno zbog njegove iskrivljene, dogmatske staljinističke interpretacije i neuspjelog pokušaja realizacije u SSSR i ostalim zemljama „realnog socijalizam. Marksizam, kao radikalno nova ekonomska i socijalna doktrina, pojavio se sredinom 19. stoljeća, kad je industrijska revolucija, utemeljena na racionalističkoj filozofiji Rene Descarta, na empirizmu i utilitarizmu F. Bacona kao i na Smithovoj ekonomskoj teoriji *laissez-faire*-a, a zahvaljujući izumu parnog stroja (1765. godine) i izumu stroja za pletenja „jenny“ (1770), u zapadnoj Evropi bila u punom zamahu. Naličje tog uzleta kapitalističke ekonomije bila je nemilosrdna eksploatacija novonastale klase najamnih industrijskih radnika i njihova potpuna socijalna i politička obespravljenost. O bijednom i nepodnošljivom položaju radnika u to vrijeme E. Hobsbawna, profesor povijesti na londonskom sveučilištu, piše: „Životni uvjeti radne sirotinje u Evropi između 1815. i 1848. bili su užasni... Najveća bijeda vladala je u gradovima, gdje su siromašni često umirali od gladi... Nominalne, a često i realne nadnice smanjivale su se od 1815. Za slobodnog čovjeka ulazak u tvornicu, gdje je postao samo 'ruka', bio je jedva nešto bolji od ropstva i svi su, osim najgladnijih, pokušavali to izbjći, a ako su već bili u tvornici, opirali su se drakonskoj disciplini mnogo upornije nego žene i djeca, koje su zato vlasnici tvornica radije zapošljavali... Društveni mehanizam kapitalističkog društva bio je vrlo okrutan i nehuman“ /1/. Radni je dan u to vrijeme trajao 12 do 14 sati, a nadnice su bile jedva dovoljne za puko preživljavanje (u skladu s Ricardovim „željeznom zakonom nadnica“, prema kojem nadnica radnika u tržišnoj kompetitivnoj privredi treba pokriti samo minimum potreba za reprodukciju njegove radne sposobnosti). Zapošljavanje djece od 10-14 godina bila je uobičajena praksa. Suosjećanje s bijedom eksploatiranih radnih slojeva stanovništva bio je glavni motiv Marxa da svoj intelektualni kapacitet, svoj golemi znanstveni opus i svoje političko djelovanje posveti njihovom ekonomskom i socijalnom oslobođenju.

Najvažniji dio Marxovog znanstvenog rada je analiza i kritika kapitalističkog ekonomskog sustava. No on je bio svjestan povezanosti ekonomskih procesa sa razvojem tehnologije, sa društvenim i političkim odnosima, sa kulturnom tradicijom, sa stanjem i evolucijom individualne i kolektivne svijesti, zbog čega njegov istraživački interes i rad obuhvaća pored političke ekonomije širok spektar znanstvenih disciplina: sociologiju, povijest, antropologiju, psihologiju, filozofiju, tehnički progres. Taj svestrani, multidisciplinarni, holistički pristup u proučavanju ekonomskih i društvenih fenomena glavna je prednost Marxove znanstvene metodologije. Marx je prvi u povijesti društvenih znanosti shvatio i znanstveno obrazložio

odlučujuću ulogu koju ima tehnološki napredak ne samo za gospodarski već za cjelokupni razvoj ljudskog društva kao i za evoluciju individualne i društvene svijesti. Iako je bio uvjeren da je tehnološka razina nekog društva temeljni činilac koji određuje ekonomsku, socijalnu, političku i kulturnu strukturu i dinamiku društva. On nije robovao ideji „tehnološkog determinizma“. Bio je svjestan velike uloge ideja, čovjekove svijesti i njegovog djelovanja u oblikovanju društvenog života. Smatrajući da društvene promjene ovisе u krajnjoj liniji o tehnološkom progresu i razvoju proizvodnih snaga, Marx je istovremeno bio uvjeren da te promjene mogu ostvariti jedino ljudi svojom svijesću i svojim djelovanjem. Za razliku od Feuerbachovog materijalizma, koji je stvarnost reducirao na fenomen neovisan od čovjekove svijesti i prakse, Marx ističe da čovjek nije puki proizvod okolnosti, već da je on aktivno biće, koje može te okolnosti, t.j. objektivnu stvarnost stvarati i mijenjati. On je bio svjestan uloge neekonomskih, nematerijalnih motiva u ljudskom ponašanju kao i uloge tih motiva i silnica (ideologije, religije, vladajućeg sustava vrijednosti, tradicije, kulture) u dinamici povijesnih procesa. Povijesni se razvitak odvija doduše u okviru koji je objektivno dat tehnološkim napretkom, ali se on ostvaruje svjesnim, aktivnim djelovanjem subjektivnog faktora.

Takvo se tumačenje Marxovog povijesnog materijalizma bitno razlikuje od jednostrane staljinističke interpretacije, koja je ignorirala Marxov stav da su u krajnjoj instanciji ljudi, a ne stvari (sredstva za proizvodnju) neposredni pokretači i izvršitelji društvenih preobražaja. Marx percipira čovjeka kao materijalno, fizičko, ali istovremeno i kao misaono, racionalno i kreativno biće. Čovjekovo mišljenje nije samo puki odraz „objektivne“ stvarnosti; ono nastaje u interakciji materijalne stvarnosti i čovjekovog uma. Teorija odnosno ideologija postaju po Marxovom mišljenju materijalnom silom kad zahvate mase, ali uspješna upotreba te sile u velikim društvenim preobražajima postaje moguća tek kad zato sazriju materijalni preduvjeti. Pogrešno tumačenje Marxovog shvaćanja povijesnog materijalizma u staljinističkoj verziji ogledalo se u objašnjenju odnosa „baze“ (materijalne proizvodnje) i „nadgradnje“ (društvenih odnosa i kulture), prema kojem je „nadgradnja“ puki derivat „baze“, t.j. automatska posljedica razvijenosti „baze“. Nasuprot takvom tumačenju, autentično je Marxovo stanovište da društveni i kulturni napredak ne proizlazi neposredno iz razvoja materijalne proizvodnje, već da nastaje istovremeno s njim u neprestanom uzajamnom djelovanju i prožimanju.

Iako je Marxov znanstveni opus izuzetno svestran (obuhvaća ekonomiju, sociologiju, filozofiju, antropologiju, politiku, kulturu), on se prvenstveno usredotočio na ekonomiju, konkretno na analizu i kritiku kapitalističkog ekonomskog sustava. On je otkrio temeljne zakonitosti kapitalističkog načina proizvodnje, koje su velikim dijelom i danas relevantne. O visokoj znanstvenoj razini Marxovih ekonomskih istraživanja svjedoči jedan od najvećih ekonomista 20. stoljeća, J. Schumpeter, svojevremeni profesor na Harvardskom sveučilištu (inače liberal po ideološkom opredjeljenju) ovim riječima: „Kao ekonomski teoretičar Marx je bio u prvom redu vrlo učen znanstvenik. Isticanje tog mišljenja o

autoru kojeg sam nazvao genijem i prorokom može zvučati nepotrebno, ali treba shvatiti da se geniji i proroci ne ističu profesionalnim znanjem ni znanstvenom originalnošću. No u Marxovoj ekonomskoj teoriji ništa ne ukazuje na nedostatak znanstvenog pristupa ili nepoznavanje metoda ekonomske analize“ /2/. Marx je otkrio i znanstveno obrazložio svoju temeljnu tezu, naime da je proizvodnja viška vrijednosti, zahvaljujući sposobnosti radne snage pretvorene u robu (koja se slobodno prodaje na tržištu) da proizvede veću vrijednost nego što je potrebno za vlastitu reprodukciju (t.j. višak vrijednosti), glavna pogonska sila kapitalističkog sustava. Najamni radnik prodaje svoju radnu snagu vlasniku tvornice i dok jedan dio radnog vremena proizvodi vrijednost potrebnu za reprodukciju te radne snage (t.j. za svoje egzistencijalne potrebe), drugi dio radnog vremena on proizvodi višak vrijednosti, koji prisvaja vlasnik kapitala. Proizvodnja tog viška vrijednosti, koji prisvajaju vlasnici sredstava za proizvodnju, kapitalisti, potstiče nezaustavljivu akumulaciju kapitala i bogatstva s jedne strane, dok s druge strane dovodi do sve većeg relativnog (a često, kako to pokazuje praksa, i apsolutnog) osiromašenja radne većine stanovništva. Taj neutaživi nagon za stalnim povećanjem mase viška vrijednosti, odnosno profita i kapitala pokreće istovremeno neprestani, dosad neviđeni tehnološki napredak, smanjujući na taj način potrebu za radnom snagom po jedinici proizvoda i stvarajući armiju nezaposlenih. Koncentracija i centralizacija kapitala dovodi neizbježno do sve veće ekonomske i socijalne polarizacije društva: na jednom se polu gomila bogatstvo i društvena moć u rukama malog broja ljudi, dok na drugom polu raste siromaštvo i socijalna degradacija većine stanovništva. Čovjek je u kapitalizmu i liberalnoj demokraciji postao doduše formalno slobodan, ali u stvarnosti taj ga je sustav pretvorio u robu degradirajući njegovu čovječnost. Dehumanizacija i reifikacija ljudskog bića dostiže u kapitalizmu, ističe Marx, vrhunac, jer je čovjek otuđen od proizvoda svog rada; njegovi se proizvodi (roba, novac, kapital) pretvaraju u samostalne sile koje vladaju ljudima, društvenim odnosima i vrijednosnim sustavom, uzrokujući čovjekovu degradaciju, alijenaciju i reifikaciju.

Fokusirajući svu energiju na maksimalno moguću proizvodnju viška vrijednosti i što veću i bržu akumulaciju kapitala, kapitalistički sustav usmjerava svoju djelatnost u tri pravca: u tehnološke inovacije, u potiskivanje radničkih nadnica na što je moguće nižu razinu i na neprestano širenje tržišta za svoju stalno ekspandirajuću proizvodnju. Eksplozivni tehnološki napredak i brzo rastuća kapitalna ulaganja rezultirali su u golemom razvoju proizvodnih snaga ljudskog društva. Međutim, prema Marxovoj ocjeni, kad razvoj proizvodnih snaga dostigne određenu, vrlo visoku razinu, kad kapitalizam dovrši svoju povijesnu misiju gigantskog razvoja proizvodnih snaga i kad urođene protivječnosti tog sustava dostignu svoju kulminaciju, daljnji ekonomski i civilizacijski napredak zahtijevat će novu društvenu organizaciju, t.j. zamjenu kapitalističkog modela novim, ekonomski, socijalno i kulturno višim civilizacijskim modelom. „Dok traje opći prosperitet koji proizvodnim snagama buržoaskog društva omogućuje da se razvijaju u najvećoj mogućoj mjeri u okviru kapitalističkog sustava, ne može biti

govora o pravoj socijalističkoj revoluciji. Ta revolucija postaje moguća tek kad dva čimbenika dođu u neizbježni sukob: moderne proizvodne snage i kapitalistički način proizvodnje“ /3/.

Ali ni tada te se strukturne promjene, smatra Marx, neće dogoditi spontano, automatski, već političkim i revolucionarnim djelovanjem potlačene i izrabljivane, ali osvještene radničke klase. U početku (ranih 1840-tih godina) on je odbacio nasilno osvajanje vlasti, t.j. putem oružanog ustanka (nazvavši tu blankističku politiku „revolucionarnim avanturizmom“), stavljajući težište na političko djelovanje i na jačanje organizacija radničkog pokreta, za koje je vjerovao da će se širiti i sazrijevati istovremeno s razvojem kapitalizma. No u kasnim 1840-tim i ranim 1850-tim godinama Marx je došao do uvjerenja da se kapitalizam, zbog ograničenih političkih prava radnih ljudi, može pobijediti i uspostaviti vlast radničke klase, a time i njena emancipacija, jedino revolucionarnom borbom. Ipak, u toku 1860-tih vratio se djelomično na svoje prvobitno stanovište, vjerojatno pod utjecajem proširenja prava glasa u V. Britaniji na znatan dio radnika (*The Reform Bill* iz 1867). Komentirajući tu reformu izbornog zakona, on je naznačio mogućnost mirne evolucije britanskog društva prema socijalizmu..

U društvima u kojima se radikalne društvene promjene ne mogu provesti demokratskim već jedino revolucionarnim putem, neposredno nakon preuzimanja vlasti od strane radnika bit će po Marxovom uvjerenju potreban poseban oblik vlast, „politička vlast proletarijata“, odnosno „diktatura proletarijata“. Taj specifičan, interimni, prijelazni oblik vlasti bit će potreban kako bi se ukinuo postojeći državni aparat (koji je instrument vladavine kapitala) i kako bi se konsolidirale tekovine socijalističkog preobražaja. Međutim, po mišljenju engleskog povjesničara R. Hunta, Marx je i tu privremenu „diktaturu proletarijata“ shvaćao kao demokratsku vladavinu radničke klase, tog većinskog dijela stanovništva /4/. Prema Huntovoj interpretaciji Marxovog shvaćanja „diktature proletarijata“, taj je oblik vlasti varijanta participativne, neposredne demokracije za razliku od liberalne, parlamentarne demokracije, u kojoj radne mase nemaju gotovo nikakvu kontrolu ni utjecaj na djelovanje vlade i državnog aparata. U svojoj viziji političkog uređenja nakon socijalističke revolucije Marx stavlja težište na neposredno sudjelovanje radnih ljudi u vršenju i kontroli vlasti. P. Bells u svojoj analizi marksističke doktrine naglašava da Marxov opis modela državne vlasti socijalističke revolucije obilježava „depolitizacija“ i „deinstitalizacija“ javne vlasti i da je to autentično Marxovo poimanje „diktature proletarijata“ /5/.

Marxova opsesivna vizija bila je ostvarenje cjelovitog, emancipiranog, slobodnog čovjeka u društvu pravde, zajedništva, jednakosti, solidarnosti i humanosti. Čovjek je u kapitalizmu i liberalnoj demokraciji, u sustavu koji počiva na vladavini privilegirane, posjedničke manjine, postao doduše formalno slobodan, no većina ljudi koji su raspolagali samo svojom radnom snagom našli su se u podređenom položaju, ekonomski izrabljivani i društveno marginalizirani. Prema Marxovoj viziji u novom socijalističkom društvu, u „asocijativnoj zajednici“ slobodnih i ravnopravnih ljudi, visoko razvijene proizvodne snage uz

pravednu raspodjelu proizvoda rada moći će se zadovoljiti ne samo „niže“ egzistencijalne, već i „više“ kulturne, stvaralačke potrebe svih građana. Ljudski rad pretvorit će se iz egzistencijalne nužnosti u slobodnu, kreativnu aktivnost i svaki će čovjek moći postići svoje samoostvarenje. Od pojave marksističke doktrine prošlo je otprilike jedno i po stoljeće. U tom su se dugom razdoblju bitno promijenile tehnološke, ekonomske, socijalne i političke okolnosti, no osnovne Marxove ideje nisu izgubile na svojoj aktualnosti. I danas je na djelu eksploatatorski mehanizam kapitalističkog sustava: koncentracija kapitala, bogatstva i moći u rukama manjine stanovništva nikad nije bila tako velika i očigledna kao sada, kao ni razmjeri siromaštva, bijede i obespravljenosti velikog dijela čovječanstva. Stanovište američkog sociologa M. Castellsa da je dihotomija između rada i kapitala danas veća nego ikada ranije ukazuje na ispravnost Marxove kritike kapitalizma. Marxova teza o neodoljivom nagonu kapitala za oplođivanjem, za nezasićenim i neograničenim gomilanjem profita i bogatstva kao i za ekonomskom, društvenom i političkom dominacijom pokazala se točnom, naročito nekoliko posljednjih desetljeća, dakle u vrijeme prevlasti neoliberalne varijante kapitalizma. No nove okolnosti zahtijevaju inovativnu i kreativnu, a ne rigidnu i dogmatsku interpretaciju i primjenu Marxovih ideja i njihovo prilagođavanje novim okolnostima.

3. Staljinizam – pogrešna interpretacija i neuspješna realizacija marksističke vizije socijalizma

Kao što je slučaj s mnogim velikim idejama tako je i marksistička doktrina u kasnijim interpretacijama i provedbama bila često pogrešno shvaćena i primijenjena, što su pokazali neuspjeli pokušaji ostvarenja socijalističkog društva u SSSR i drugim istočnoevropskim zemljama, zatim u Kini, Jugoslaviji i drugdje, utemeljenih (po uvjerenju onih koji su te pokušaje provodili) na marksističkoj doktrini. Model socijalizma koji je provodio J. V. Džugašvili (Staljin) naročito poslije 1928-1929. bio je u mnogim bitnim aspektima negacija ideje socijalističkog društva kakvo je zamišljao Marx. Staljin je marksističku doktrinu pretvorio u kodificirani, kanonizirani sustav neupitnih i nepromjenljivih dogmi, kod čega je zanemario emancipatorsku i humanističku suštinu te doktrine i umjesto „asocijativnog socijalizma“ zaveo autokratski i represivni sustav političke vladavine. On je 1928-1929. napustivši NEP (*Novu ekonomsku politiku*) odbacio Buharinovu koncepciju uravnoteženog razvoja socijalističkog gospodarstva i prihvatio strategiju maksimalno brze industrijalizacije na račun prelijevanja akumulacije iz poljoprivrede, koju je predlagao J. A. Preobraženski, autor teorije o „*prvobitnoj socijalističkoj akumulaciji*“. NEP je 1921. uveo Lenjin nakon neuspjeha politike „ratnog komunizma“ (koju je Buharin označio kao „*katastrofu socijalizma*“) izjavivši da taj radikalni zaokret u strategiji izgradnje socijalizma ima „*dugoročno i ozbiljno značenje*“. Ukinuto je rekviriranje žita od seljaka, država je seljacima jamčila pravo na zemlju, manja i srednja industrijska poduzeća vraćena su vlasnicima, dozvolje-

na je slobodna unutrašnja trgovina, a time i djelovanje tržišta (iako u ograničenom opsegu). Uspostavljen je mješoviti gospodarski sustav: u državnom vlasništvu su ostala velika industrijska poduzeća, transport, banke i vanjska trgovina, dok je privatni sektor obuhvaćao poljoprivredu (koja je proizvodila najveći dio društvenog proizvoda), unutarnju trgovinu, obrt i malu industriju. Tržište je uz regulatornu ulogu države trebalo osigurati, kako je rekao Buharin, „*skladnu kombinaciju privatnih interesa individualnih proizvođača i općih interesa socijalističke izgradnje*“ /6/.

N. I. Buharin, glavni teoretičar NEP-a bio je uvjeren da se industrijalizacija u Rusiji nakon socijalističke revolucije može provesti bez teških socijalnih i humanih posljedica, koje su obilježavale kapitalistički model industrijalizacije. Glavno je obilježje Buharinove koncepcije razvoja socijalističkog gospodarskog modela u Rusiji bilo uravnotežen i usklađen razvoj industrije i poljoprivrede. Njegovo je načelno stanovište bilo, da uspjeh nekog društvenog pothvata ovisi ne samo o proklamiranom cilju, već i o metodama kojima se taj cilj postiže. Buharin se slagao sa Preobraženskim da se industrijalizacija Rusije treba oslanjati na domaće resurse i da je zbog toga potreban transfer sredstava iz agrarnog sektora u ubrzanu industrijalizaciju zemlje. Ali oštro se protivio takvom opsegu i takvim metodama „pretakanja“ iz agrara u industrijalizaciju, koji bi ugrozili razvoj poljoprivrede i koji bi se provodili represivnim sredstvima.. Razlog zbog kojeg se tako uporno protivio zahtjevu Preobraženskog za apsolutnim primatom industrijalizacije u razvojnoj strategiji, tzv. „*superindustrijalizaciji*“, bilo je njegovo uvjerenje da se bez napretka poljoprivrede i bez povećanja kupovne moći seljaka ne može ni industrija ubrzano i trajno razvijati. U sovjetskoj su partiji tako nastale dvije struje, koje su zastupale različita stanovišta o strategiji socijalističkog razvoja u Rusiji. Buharin je tvrdio da bi se uništenjem kulaka ugrozilo i srednje seljaštvo a time i čitava poljoprivredna proizvodnja, dok su Preobraženski i njegovi pristalice bili protiv pomaganja srednjih seljaka smatrajući da bi se na taj način ubrzalo raslojavanje sela, potaklo bogaćenje kulaka i doveo u pitanje socijalistički razvoj zemlje. Razlike između te dvije struje nisu bile ograničene samo na različite strategije gospodarskog razvoja. Buharin i njegovi pristaše bili za liberalizaciju ne samo ekonomskog već i političkog, a naročito kulturnog života. Razdoblje između 1922. i 1929. bilo je obilježeno relativnom slobodom kulturnog i intelektualnog stvaralaštva i procvatom ruske književnosti, dramske i filmske umjetnosti. Iako je partija čuvala svoj monopol političke vlasti, tolerirala je i poticala raznolikost i kreativnost u umjetnosti i intelektualnom stvaralaštvu općenito. Stvarni utjecaj partije u vrijeme NEP-a nije bio sveprisutan već zbog toga što je seljaštvo (koje je sačinjavalo 80% ukupnog stanovništva) radilo i živjelo daleko partijske ili državne kontrole. Osim toga oko milijun obrtnika i malih proizvodnih poduzeća, također izvan neposrednog partijskog utjecaja i kontrole, proizvodilo je između 50 i 75% robe široke potrošnje /7/.

Iako su uspjesi NEP-a u nekim područjima bili značajni (prosječni radni dan smanjen je od deset na sedam i po sati, realne nadnice su porasle za 11% u odno-

su na predratne, vladao je socijalni mir i politička stabilnost, privredni oporavak zemlje bio je uspješan), poljoprivredna proizvodnja sporo je napredovala (1925. još nije dostigla predratnu razinu), snabdijevanje brzo rastućeg gradskog stanovništva sa živežnim namirnicama bilo je sve teže. Prekretnica u Staljinovoj podršci Buharinu i strategiji NEP-a dogodila se 1927-1928. i to uglavnom zbog katastrofalnog pada u otkupu žitarica 1928. i rezultirajuće nestašice hrane u gradovima. Staljin je tada donio odluke, koje su značile potpuno napuštanje politike NEP-a i radikalni, strateški zaokret u cjelokupnom modelu socijalističke izgradnje. Prva se odluka odnosila na prisilnu konfiskaciju preostalih zaliha žita, koja se odmah počela izvršavati i to vrlo represivnim mjerama izazvavši nezadovoljstvo, otpor pa i otvorene pobune seljaka. Buharin je napao Staljina tvrdnjom da je prekršio Lenjinov „programski testament“, citirajući članke koje je Lenjin napisao pred samu smrt. U njima Lenjin piše da budućnost revolucije ovisi o suradnji i čvrstom savezu sa seljaštvom, u dobrovoljnom udruživanju seljaka u kooperative okrenutih tržištu i u industrijalizaciji koja će počivati na „*zdravim temeljima sve raširenijih tržišnih odnosa*“. Staljin je međutim toliko učvrstio svoj položaj u partijskoj hijerarhiji i uspostavio potpunu kontrolu nad centralnim komitetom, da je u ljeto 1929. odlučio deficitivno obračunati se sa Buharinom i njegovom skupinom. U studenom 1929. Buharin, Rikov i Tomski bili su prisiljeni potpisati kratku izjavu u kojoj su priznali „pogrešnost svoje politike“. Kapitulacija Buharina u sukobu sa Staljinom označila je kraj jednog relativno liberalnog i početak novog, totalitarnog razdoblja u razvoju SSSR, obilježenog autokratskom i represivnom Staljinovom vladavinom i državnim upravljanjem gospodarstvom i svim sferama društvenog života. Politika Buharina i njegovih pristaša osuđena je kao „*desno skretanje*“, potom su oni maknuti sa svih položaja u partiji i državnoj vlasti. Na kraju Buharin je 1937. optužen za izdaju i osuđen na smrtnu kaznu u jednom od mnogih političkih procesa u kojima se Staljin na okrutan i perfidan način obračunao sa većinom svojih bivših suradnika.

U prosincu 1929. Staljin je naredio kolektivizaciju seljačkih posjeda „*bez ikakvih ograničenja*“ i „*likvidaciju kulaka kao klase*“. 125 milijuna seljaka silom je natjerano u kolhoze, a desetine tisuća kulaka je ubijeno ili deportirano u sibirske logore (po nekim procjenama i nekoliko stotina tisuća). Već iduće 1930. kolhozima je bilo obuhvaćeno 58% poljoprivrednih domaćinstava, a 1934. udio privatnih posjeda sveden je na svega 2-3% /8/. No posljedice kolektivizacije bile su suprotne od očekivanih: poljoprivredna proizvodnja naglo je pala (broj stoke smanjen je za dva do tri puta), a nestašica hrane i glad harali su zemljom. Od šoka izazvanog nasilnom kolektivizacijom ruska se poljoprivreda godinama nije oporavila usprkos mnogih pokušaja njenog razvoja i znatnih investicija u poljoprivrednu mehanizaciju i modernizaciju. Ukidanje privatnih seljačkih posjeda i stvaranje kolhoza imalo je pored ekonomskih i političke posljedice: seljaštvo koje je sačinjavalo tri četvrtine ruskog stanovništva pretvoreno je od saveznika radničke klase i aktivnog učesnika u izgradnji novog društva u politički nesklonu, pasivnu i rezigniranu masu, koja najve-

čim dijelom nije imala interesa za povećanje proizvodnosti rada i unapređenje poljoprivredne proizvodnje. Staljinu je Marxova ideja o diktaturi proletarijata (kao privremena mjera nakon socijalističke revolucije) poslužila kao opravdanje za uvođenje i perpetuiranje totalitarnog modela vladanja odnosno za politički monopol partije, zapravo za njegovu osobnu autokratsku vladavinu. Dok je Marx zagovarao „asocijativni socijalizam“, Staljinovo je stajalište bilo da u toku izgradnje socijalizma mora jačati uloga države, što je u praksi značilo stvaranje golemog totalitarnog, represivnog državnog aparata preko kojeg je partija upravljala svim sferama gospodarskog i društvenog života. Staljinizam kao iskrivljena verzija marksizma, koja je proglašena zbirkom neupitnih kodificiranih dogmi, poprimio je konačne obrise 30-tih godina prošlog stoljeća. Ta je kanonizirana verzija marksizma objavljena 1938. godine pod naslovom „Historija VKB (b), Kratki kurs“ kao obavezni priručnik za sve članove partije, čime je izvršena, kako je to nazvao P. Spriano, „sakralizacija povijesti i ideologije boljševičke partije“ /9/. Staljinova verzija socijalizma potpuno je zanemarila temeljni cilj izvornog marksizma, t.j. ukidanje svih oblika potčinjavanja, izrabljivanja, obespravljenosti i alijenacije čovjeka (bilo od strane privatnog kapitala ili od strane državnog aparata) uz istovremeno bitno proširenje sfere njegove slobode.

Poslije Staljinove smrti 1952. bilo je više pokušaja „destaljinizacije“, odnosno reformiranja totalitarnog sovjetskog sustava: Prvi korak u tom smjeru bila je oštra kritika Staljinovih autokratskih i represivnih metoda vladanja, koju je 1956. na 20. kongresu komunističke partije iznio N. Hruščov. On je pokrenuo neke značajne gospodarske reforme, kao usvajanje načela uravnoteženog gospodarskog razvoja (što je prvenstveno značilo brži razvoj poljoprivrede), zatim naglašavanje potrebe bržeg tehnološkog napretka, bržeg podizanja životnog standarda i potsticanje međunarodne trgovinske razmjene i miroljubivog takmičenja sa kapitalističkim zemljama. Pored toga u Hruščevljevoj eri ublažen je represivni karakter vlasti: ukiniti su koncentracioni logori, oslobođeni su politički zatvorenici, pokrenuta je revizija sudskih postupaka i rehabilitacija žrtava staljinističkih progona. No nakon Hruščovljevog pada 1964. za vrijeme 18-godišnje vladavine L. Brežnjeva, usporene su i zaustavljene radikalnije gospodarske i političke antistaljinističke reforme, a 1968. Brežnjeva je naredio brutalno gušenje Praškog proljeća vojnom intervencijom. Centralističko planiranje (iako donekle relaksirano) kao i etatički i znatnim dijelom birokratizirani gospodarski sustav kočili su brže usvajanje tehnoloških inovacija, otežavali su elastičnije prilagođavanje proizvodnje sve raznovrsnijoj potražnji potrošačke robe, gušili su motivaciju i inicijativu direktora i radnika, što je na kraju, potkraj 1970-tih i naročito u 1980-tim godinama, rezultiralo posustajanjem gospodarske dinamike i na kraju stagnacijom.

Ni drugi veliki pokušaj transformiranja okoštalog, etatičkog i totalitarnog sovjetskog ekonomskog i političkog sustava u smjeru njegove liberalizacije i demokratizacije (poznat kao *Glasnost i Perestrojka*), koji je sredinom 1980-tih godina pokrenuo M. S. Gorbačov, nije uspio. Pad cijena nafte (koja je bila glavni izvozni proiz-

vod SSSR-a) na svjetskom tržištu, a pored toga i iscrpljivanje postojećih domaćih nalazišta nafte, potakli su sve veće vanjsko zaduživanje. Kad su strani vjerovnici 1990. obustavili daljnje kreditiranje i tražili redovitu otplatu duga, mogao se naslutiti gospodarski slom zemlje. Gorbačov je na sastanku zemalja G-7 tražio financijsku pomoć, ali je bio odbijen. Da će Zapad odbiti pomoć Gorbačovu kako bi prebrodio financijsku i ekonomsku krizu, konsolidirao svoju vlast i nastavio sa demokratskim i gospodarskim reformama bilo je jasno već nekoliko mjeseci ranije, kad Bushova administracija nije prihvatila prijedlog programa pomoći Sovjetskom Savezu nazvan Velika pogodba, koji je izradio američki ekonomist J. Sachs sa svojim kolegama sa Harvarda i M.I.T. Taj je program predviđao da se uz financijsku pomoć SAD-a i Evrope omogući nastavak gospodarskih reformi i demokratizacija SSSR-a pod vodstvom Gorbačova /10/. Zbog rastuće ekonomske krize narušen je ugled i položaj Gorbačova; došlo je do političkih previranja i raslojavanja unutar komunističke partije. Partija se podijelila na tri struje: radikalno konzervativna struja (koju je vodio Ligačev), zatim umjereno reformska na čelu s Gorbačovom, te radikalno liberalna pod vodstvom B. Jeljcina. Gospodarski sustav zemlje našao se pred raspadom: etatička ekonomija i centralističko planiranje nisu više funkcionirali, a novi sustav tržišne ekonomije nije još bio uspostavljen. Predlagali su se razni programi ekonomskih reformi (najpoznatiji je bio liberalni „program 500 dana“ Akademika S. S. Šatalina i G. Javlinskog), ali nijedan nije sproveden. Ekonomska situacija postajala je sve teža i kaotičnija, trgovine su opustjele, krenula je galopirajuća inflacija, a među stanovništvom zavladao je zbunjenost, frustracija i apatija. U toj dramatičnoj situaciji skupina konzervativnih političara u Rusiji osnovala je komitet za spas SSSR i socijalizma, koji je zatražio da Gorbačov proglaši izvandredno stanje. Kad je on to odbio, urotnici su ga internirali na Krimu i 19. kolovoza pokušali državnim udarom preuzeti vlast. Na scenu je tada stupio B. Jelcin, koji je spriječio konzervativni puč zahvaljujući kolebanju vojske i podršci naroda. No sad je glavnu ulogu preuzeo ultraliberalno i prozapadno orijentiran Jelcin, koji je dovršio proces raspada SSSR i sloma „komunističkog“ sustava u istočnoj Evropi. Raspuštena je KP SSSR-a i proglašena je neovisnost svih sovjetskih republika. Time je započela nova epoha u povijesti ruskog i ostalih istočnoevropskih naroda, a i nova epoha svjetske povijesti, obilježena globalnom hegemonijom SAD i neoliberalnog kapitalizma.

Jedan od uzroka neočekivanog i naglog ekonomskog, političkog, pa i ideološkog urušavanja SSSR i njegovog nekad moćnog imperija treba tražiti u centralističkom, etatičkom modelu upravljanja gospodarstvom, koji je bio relativno učinkovit u prvim fazama radno-intenzivne industrijalizacije, ali se pokazao potpuno neuspješnim kad je nastupila nova, viša faza industrijalizacije, u kojoj bitnu ulogu više nema input radne snage i kapitala, već tehnološke inovacije i znanje. Centralističko planiranje omogućilo je koncentraciju razvojnih napora i resursa na ubrzanu industrijalizaciju, što je rezultiralo izuzetno visokim stopama industrijskog rasta. U posljednjoj godini prvog 5-

godišnjeg plana (1933) industrijska je proizvodnja bila četiti puta veća u odnosu na 1913, a broj industrijskih radnika povećan je od 1,5 milijun u 1920. na 5,2 milijuna u 1933. I u toku drugog 5-godišnjeg plana (1934-1937) nastavljen je veoma brz tempo rasta industrijske proizvodnje, po godišnjim stopama od oko 20%. Izvršenje trećeg 5-godišnjeg plana (1938-1942) prekinuo je rat. No zemlja je nakon rata i golemih ratnih razaranja relativno brzo obnovljena i ubrzani rast industrije nastavljen je uz manje oscilacije sve do 1980-tih godina, kad je razdoblje primarne, ekstenzivne, uglavnom radno intenzivne industrijalizacije završen. Daljnji razvoj kompleksnijeg, tehnološki intenzivnijeg industrijskog sustava nije bio moguć starim metoma, t.j. putem centralističkog, detaljnog i rigidnog državnog planiranja i upravljanja. Nova, viša faza industrijalizacije nije se mogla pokrenuti bez samoregulirajuće i motivirajuće funkcije tržišta i bez veće autonomije, inicijative i motiviranosti svih gospodarskih subjekata, poduzeća, direktora i radnika. Tehnološke inovacije i input znanja i inovacija postali su sada važniji od inputa kapitala i radne snage. Potrebna je dakle bila radikalna transformacija ekonomskog modela, koja zbog duboke ukorijenjenosti boljševičke ideologije u vodećim partijskim strukturama nije sprovedena, iako je bilo više pokušaja da se uvedu tržišno orijetirane reforme. Zaključak je jasan: sovjetski model industrijalizacije može biti uspješan u prvim fazama industrijalizacije ekonomski nerazvijenih, agrarnih zemalja, uhvaćenih u začarani krug zaostalosti i siromaštva. Međutim, daljnji razvoj, naročito u uvjetima informatičke revolucije, imperativno nameće napuštanje tog modela i uvođenje raznih obrazaca fleksibilnijeg, tržišno-planskog sustava (što je u Kini uspješno provedeno, ali Gorbačovu to nije uspjelo). Hladni rat i utrka u naoružanju, a pored toga dugotrajna i propala vojna intervencija u Afganistanu (1979-1989) iscrpili su ograničene resurse sovjetskog gospodarstva. SSSR sa svojim ekonomskim potencijalom, 4-5 puta slabijim od američkog, pogotovo nakon zastoja razvojne dinamike u 1980-tim godinama, nije mogao izdržati globalno nadmetanje. Prioritet vojne industrije i jačanje vojne moći usporio je razvoj industrije potrošačkih dobara i podizanje životnog standarda, što je doprinijelo kompromitiranju postojećeg sustava i njegovom urušavanju.

Drugi bitni uzrok kolapsa „*realnog socijalizma*“ u SSSR i istočnoj Evropi krajem 1980-tih godina je totalitaran, autokratski i represivan politički sustav koji je uveo Staljin je od kraja 1920-tih godina. Opsjednut jačanjem partijske i državne moći i njihovom ključnom ulogom u izgradnji tog oktiroiranog i dirigiranog socijalizma, Staljin je potpuno zanemario humanističku suštinu izvornog marksizma i novih socijalističkih društvenih odnosa: proširenje sfere čovjekove slobode i ukidanje svih oblika njegove alijenacije. Nasilno i okrutno gušenje pokušaja demokratskih reformi u Mađarskoj 1956. i u Čehoslovačkoj 1968. diskreditiralo je sovjetski sustav socijalizma u očima većine stanovnika tih i ostalih zemalja pod kontrolom SSSR. Većina građana sovjetskog bloka, t.j. zemalja „*realnog socijalizma*“ živjelo je doduše u uvjetima veće egzistencijalne sigurnosti nego u zapadnim kapitalističkim zemljama, ali su bili lišeni osnovnih demokratskih sloboda i na

znatno nižoj razini životnog standarda. Težnja za slobodom i boljim životom postala je sve snažnija i kad se stabilnost totalitarnih sustava počela urušavati, nezadovoljstvo i zahtjevi za promjenama izbili su svom žestinom. Pokazalo se da bez demokracije u smislu proširenja prostora ljudskih sloboda (ali ne samo političkih, već također ekonomskih i socijalnih) nema istinskog socijalizma.

4. Kineski put u „tržišni socijalizam“

Drugi veliki pokušaj stvaranja socijalističkog društvenog poretka značajan za globalna zbivanja dogodio se oko tri desetljeća kasnije također u jednoj agrarnoj i ekonomski zaostaloj i siromašnoj zemlji, Kini, zemlji sa petinom svjetskog stanovništva i sa slavnom prošlošću.. U 19. stoljeću Kina je, kao i stoljećima ranije, živjela u feudalnom poretku pod autokratskom i svemoćnom carskom vlašću. Od sredine 19. stoljeća, točnije od Opijumskog rata 1840, u kojem je V. Britanija pobijedila Kinu i zadobila kontrolu nad Hong Kongom i nad pet drugih najvećih kineskih luka, počinje prodor zapadnih sila u Kinu i njen pad u polukolonijalni položaj. U nekim lučkim gradovima pod stranom dominacijom, poput Shangaja, brzo se razvija trgovina i industrija, dok ostatak Kine živi u krajnjem siromaštvu i bijedi. Stoga su često izbijale seljačke pobune, tako da su se neke pokrajine nalazile godinama u polukao-tičnom stanju. Od početka 20. stoljeća širi se među kineskom inteligencijom i studentima svijest o nužnosti korjenitih društvenih promjena i modernizaciji kineskog društva, o ukidanju autokratskog carskog režima, a naročito o nužnosti oslobođanja od strane dominacije. Taj pokret za oslobađanje zemlje od ponižavajućeg stranog utjecaja i od anahrone apsolutističke carske vladavine i za seljačke mase neodrživog feudalnog poretka predvodile su dvije različite ideološke i političke grupacije, jedna građansko-liberalne orijentacije, poznate kao Kuomintang, na čelu sa Sun Yat-senom a kasnije Čang Kaj Šekom, a druga marksističko-socijalistička struja, u kojoj od 1923. vodstvo preuzeo Mao Ce-tung. Te dvije snage otpora povremeno su surađivale (naročito u vrijeme japanske agresije na Kinu), ali su se najčešće sukobljavale.

Nakon pobjedonosnog okončanja borbe seljačkih masa pod vodstvom komunističke partije i proglašenja Narodne Republike Kine 1. listopada 1949, odmah su pokrenute radikalne društvene reforme, prvenstveno nacionalizacija velikih industrijskih poduzeća i feudalnih posjeda. Srednja i mala poduzeća su ostavljena u privatnom vlasništvu, ali su od 1952. bila podvrgnuta strogoj državnoj kontroli, da bi 1956. godine bila u cijelosti nacionalizirana. Zakonom o agrarnoj reformi iz 1950. nacionalizirana je zemlja svih zemljoposjednika koji je nisu sami obrađivali. Na taj je način nacionalizirano i podijeljeno seljacima oko polovice ukupnih obradivih površina (procjenjuje se da je tada oko 300 milijuna siromašnih seljaka došlo do zemlje). Na inicijativu Mao Ce-tunga, koji je bio uvjeren da se položaj siromašnih seljaka i povećanje poljoprivredne proizvodnje može najbrže ostvariti putem osnivanja seoskih komuna, počela je 1955. kolektivizacija poljoprivrede i sela na specifičan kineski način. Seoske su

komune naime bile zamišljene i organizirane ne samo zbog kolektivne poljoprivredne proizvodnje, već i kao seoske društvene zajednice s mnogo širom ulogom, kao što je osnivanje raznih prerađivačkih pogona; istovremeno one su djelovale kao i lokalni organi vlasti, pa i kao lokalna vojna zapovjedništva. Sustav komuna osiguravao je pokrivanje najnužnijih potreba siromašnih seljaka i djelomično zapošljavanje sve brojnijeg ruralnog stanovništva, čime se ublažila njihova masovna migracija u gradove. No navedene agrarne reforme nisu urodile očekivanim povećanjem poljoprivredne proizvodnje ni osjetnim poboljšanjem životnih uvjeta seljaka, jer su izostala ulaganja u navodnjavanje, u nabavku poljoprivrednih strojeva i umjetna gnojiva kao i u poboljšanje agrotehnike. Metode obrade zemlje ostale su na niskoj razini kakva je bila stoljećima. Jedan od razloga za zaostalost poljoprivredne proizvodnje u Kini bila je velika prenapućenost sela; seosko stanovništvo brzo je raslo dok je raspoloživo obradivo zemljište bilo vrlo ograničeno, tako da je u prosjeku jedno domaćinstvo raspolagalo sa svega 600-700 četvornih metara obradivog zemljišta. Za razliku od manje više stagnirajuće poljoprivredne proizvodnje industrija se povećavala izuzetno brzo. Prvi 5-godišnji plan (1952-1957) je po sovjetskom uzoru stavio težište razvojnih napora na industriju i to prvenstveno na tzv. tešku industriju. Koncentracija investicija na industrijski sektor urodila je plodom: u toku pet godina industrijska je proizvodnja više nego udvostručena (porast od 128%).

Maovo vođenje Kine na putu gospodarskog i društvenog razvoja bilo je obilježeno čestim promjenama razvojne strategije. Nakon početnog oponašanja sovjetskog rigidnog, centralističkog i etatičkog modela upravljanja gospodarstvom i društvom, Mao ubrzo napušta taj model uvjeren da on vodi bujanju partijske i državne birokracije kao i jačanju njene moći. Suprotno sovjetskom modelu prema kojem je glavni pokretač razvoja bila partija odnosno država, Mao pokušava na razne načine pokrenuti inicijativu i mobilizaciju narodnih masa i učiniti je glavnim motorom gospodarskog i društvenog progressa. U tom cilju su poduzimane reforme u pravcu decentralizacije upravljanja gospodarstvom i društvom, a u razvojnim prioritetima pored ubrzanog industrijskog razvoja stavljen je naglasak na ideološko i opće obrazovanje. U tom je cilju objavljena 1956. liberalizacija kulturnog života sa sloganom „*Neka se rasvijeta stotinu cvjetova i neka se nadmeće stotinu škola (mišljenja)*“. U toj se kampanji poticalo znanstvenike i umjetnike na slobodno istraživanje i umjetničko izražavanje. Ali kad su se pokretom „*stotinu cvjetova*“ novostečene slobode počele prebrzo i nekontrolirano širiti, Mao Ce-tung je već nakon godinu dana naglo prekinuo rastuću plimu kulturnog i političkog liberalizma proglašivši svaku kritiku socijalizma neprihvatljivom. Novostečene slobode iskoristili su naime kritičari komunističkog režima za javne napade na Mao Ce-tunga i njegovu politiku.

Uskoro je pokrenuta nova kampanja, ovaj puta na području gospodarskog razvoja. 1957. proglašena je nova strategija gospodarskog razvoja pod nazivom „*veliki skok naprijed*“, koja se temeljila na načelu „*boda na dvije noge*“, što je značilo da usporedo sa razvojem industrije

treba razvijati poljoprivredu, te komunalno i zadružno gospodarstvo. Glavna pokretačka snaga tog ubrzanog razvoja trebala je biti aktivnost i stvaralaštvo seljaka, radnika i intelektualaca, a ne centralističko planiranje ni materijalni interes odnosno novčana stimulacija. Proces planiranja je decentraliziran davanjem veće uloge lokalnim organima u pripremi i realizaciji planova. U toku kampanje „*veliki skok naprijed*“ Kina je pretvorena u veliko gradilište: po cijeloj zemlji počele su se graditi tvornice (uglavnom male i srednje veličine). Niknulo je. tisuće malih lokalnih željezara s primitivnom tehnologijom, gradili su se mnogi sustavi za navodnjavanje i tisuće kilometara cesta. Na selu su stvarane „*narodne komune*“ pretvorene iz proizvodnih u kolektivne proizvodno-društvene organizacije ne samo sa zajedničkim zemljištem, nego i sa zajedničkim stanovima i kuhinjama i ukupnim zajedničkim životom. No i taj strateški eksperiment, kao i raniji pokret „*sto cvjetova*“, nije dao očekivane razvojne rezultate. Usprkos nekih značajnih ostvarenja (izgradnja sustava za navodnjavanje, te radno aktiviranje milijuna ljudi na mnoštvu raznih projekata), improvizacija, brzopletost, odsustvo planiranja i dezorganizacija izazvali su neracionalno korištenje raspoloživih resursa, neuspjeh mnogih projekata i ozbiljne debalanse u narodnom gospodarstvu, usporivši u konačnici stopu gospodarskog rasta. Poslije neuspjeha „*velikog skoka naprijed*“ Kinu zahvaća ekonomska i politička kriza. Dio partijskog vodstva, iako se i dalje formalno izjašnjavao za politiku Mao Ce-tunga, sve je otvorenije dovodio u pitanje ispravnost njegove strategije „*permanentne revolucije*“, nastavka klasne borbe i kolektivizacije zastupajući uvođenje ograničene liberalizacije, demokratizacije i modernizacije društvenog i gospodarskog života. Mao Ce-tung reagirajući na ta liberalna, reformska strujanja u kolovozu 1966. donio je odluku o „*velikoj proleterskoj kulturnoj revoluciji*“ u kojoj se optužuju pristaše liberalne struje da su podlegli „*buržoaskoj ideologiji*“ i da namjeravaju zemlju povesti „*kapitalističkim putem*“. U svim gradskim četvrtima i ustanovama osnovani su „*odbori proleterske kulturne revolucije*“, koji su javno kritizirali, žigosali i često brutalno ponižavali i maltretirali protivnike Maove politike, među njima i mnoge visoke partijske dužnosnike. Odredi gradske mladeži organizirani u Crvenu gardu pokretali su prosvjede protiv privilegija državne i partijske elite, često praćene neredima i nasiljem /11/.

Politički nemiri u vrijeme „*kulturne revolucije*“ izazvali su pad investicija i industrijske proizvodnje, pa je 1970. prevladala opća težnja za vraćanje poretka na redovite strukture vlasti. Slijedilo je doba oporavka od turbulencija i posljedica izazvanih „*kulturnom revolucijom*“ (1970-1974), u čemu je ključnu ulogu igrao predsjednik vlade Zhou Enlai. Nakon smrti Chou Enlai-a kormilo kineske politike preuzeo je Deng Xiaoping, s kojim je počelo novo razdoblje kineske moderne povijesti obilježeno političkom i gospodarskom liberalizacijom. Nacionalni kongres je 1980. na prijedlog Xiaopinga prihvatio program radikalnih i dalekosežnih gospodarskih reformi: ograničen je opseg državnog upravljanja gospodarstvom, proširena je poslovna samostalnost državnih poduzeća, data je veća uloga tržišnom natjecanju, napuštena je kolektivizacija poljopriv-

rede i ukinute su seoske komune, dozvoljeno je privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, ograničena je uloga centralnog planiranja na strateško usmjeravanje gospodarskog i društvenog razvoja, ukinuto je načelo egalitarizma kao „oblik siromašnog socijalizma“, potsticana su strana ulaganja. Novi gospodarski i društveni model nazvan je „tržišnim socijalizmom“ i „kineskim putem u socijalizam“. Značajno je da je zaokret u strategiji gospodarskog razvoja započeo radikalnim reformama u poljoprivrednom sektoru: 1978. počela je podjela zemlje u zakup individualnim domaćinstvima, koja je dovršena 1983. Rezultati te reforme bili su vidljivi već te godine, kad je poljoprivredna proizvodnja povećana za 35% u odnosu na 1978 /12/. Prvi put u više stoljeća riješen je u Kini problem kronične oskudice hrane i periodičke gladi.

Podaci o neprekinutoj ekspanziji i modernizaciji kineskog gospodarstva u narednih trideset godina uglavnom su poznati i ovdje će se spomenuti samo neki od njih. Kineski model „tržišnog socijalizma“ obilježava koegzistencija planskog usmjeravanja i snažnog državnog sektora s jedne strane i djelovanja tržišta i slobodnog privatnog poduzetništva s druge strane. To znači da u tom modelu koegzistiraju i djeluju dva regulaciona i dinamička mehanizma: prvo, državno planiranje, usmjeravanje i reguliranje, a drugo, tržišni mehanizam i privatna inicijativa. Državnim se planiranjem osigurava ostvarenje ključnih, dugoročnih nacionalnih ciljeva i prioriteta, dok tržišni mehanizam i slobodno poduzetništvo daju gospodarsko-razvojni proces motivaciju, dinamizam, fleksibilnost i stanovitu automatsku regulaciju povezanih međudnosa. Sužavanje funkcije centralnog državnog, „komandnog“ planiranja i proširenje prostora tržišnog djelovanja vršilo se postepeno od 1980: državna su poduzeća tada dobivala od planskih organa proizvodne zadatke (ali ti su zadaci zauzimali samo dio njihovog kapaciteta), da bi 1984. najveći dio poslovanja državnih poduzeća bio prepušten autonomnoj poslovnoj politici poduzeća. Daljnji korak u osamostaljivanju državnih poduzeća učinjen je 1993, kad je gotovo sasvim prestalo miješanje državnih organa u njihovo tekuće poslovanje. Svoju ulogu u strateškom usmjeravanju razvoja državno je planiranje ostvarivalo na četiri načina: prvo, putem budžetskih investicionih i tekućih rashoda za razvoj fizičke, socijalne, obrazovne i znanstvene infrastrukture; drugo, putem kreditne politike državnih banaka; treće, odgovarajućom zakonskom regulativom i institucionalnom infrastrukturom; i četvrto, putem ugovora koje su planski organi sklapali s javnim poduzećima, a kojima su se regulirale njihove poreske i eventualno investicione i proizvodne obaveze. Sinergični učinak veće poslovne samostalnosti, tržišnog natjecanja, povećane motivacije uprava državnih poduzeća i njihovih radnika uz uvođenje suvremenog korporativnog upravljanja bilo je bitno povećanje učinkovitosti i dinamičnosti tih poduzeća. U privlačenju stranog kapitala i tehnologije veliku su ulogu odigrale „slobodne ekonomske zone“, u kojima su strani investitori uživali znatne povlastice u pogledu slobode poslovanja, transfera ostvarene dobiti, poreza i carina, radnih odnosa i sl.

Jedan od glavnih čimbenika izuzetno visoke stope gospodarskog rasta (u prosjeku oko 10 % godišnje toku tri desetljeća) bio je veliki investicioni napor kineskog gospodarstva: udio investicija u DBP 1970. iznosio je 30%, da bi tokom 1990-tih porastao na 35%, a 2004. na 40%. Ali ono što je još važnije od opsega investicija bila je njihova produktivnost odnosno razvojna učinkovitost, t.j. vrlo povoljan odnos investicija i prirasta društvenog proizvoda (*capital-output ratio*), koji je iznosio 4:1. Tome je bitno doprinijela primjena najsuvremenijih tehnologija, što treba velikim dijelom zahvaliti dolasku multinacionalnih korporacija (njihova se važnost za ubrzanje razvoja Kine sastojala više u transferu tehnologije i modernog menadžmenta nego u transferu kapitala). Spektakularan ritam gospodarskog rasta (udvostručenje društvenog proizvoda svakih sedam godina) imao je za posljedicu duboke strukturne promjene, prvenstveno u pogledu dramatičnog porasta udjela industrije i pada udjela poljoprivrede u DBP. Mjereno u cijenama iz 2004. udio industrije je u razdoblju 1978-2004. povećan od 20% na 47%, dok je udio poljoprivrede pao od 42% na 13%. Buran tempo industrijalizacije pretvorio je Kinu u „tvornicu svijeta“, a prema procjeni OECD Kina će 2010. postati najveći svjetski izvoznik. Kineske devizne rezerve su porasle od 180 milijardi \$ u 2000. na 2000 milijardi \$ u 2009, tako da je Kina postala zemlja s najvećim deviznim rezervama i najveći strani kreditor SAD, nadmašivši Japan. Kupovanjem američkih državnih obveznica Kina financira prekomjernu javnu i privatnu američku potrošnju, šireći tako tržište za svoj rastući izvoz.

Novi 5-godišnji plan objavljen 2005. odražava namjeru kineske vlade da se smanje nepoželjne nuspojave eksplozivnog gospodarskog rasta predviđajući da se ublaže dohodovne razlike između pojedinih slojeva stanovništva i pokrajina, da se brže povećava životni standard, da se nastavi decentralizacija upravljanja državom i gospodarstvom kao i da se poduzmu mjere za prestanak devastacije okoliša. Kako će se kineski društveno-ekonomski model dalje razvijati, kako će se u njega ugraditi socijalistička načela socijalne pravde, jednakosti, slobode i solidarnosti i kako će se dalje oblikovati „socijalistička tržišna ekonomija“, za koju se zalaže kinesko partijsko i državno vodstvo, ostaje da se vidi. Ako kineski politički i ekonomski stratezi ostanu dosljedni u provođenju proklamiranih ciljeva, onda se može očekivati da će se njihov društveno-ekonomski sustav i dalje oslanjati na autoregulacionu i dinamizirajuću sposobnost tržišnog mehanizma i slobodnog poduzetništva uz istovremenu zaštitu općedruštvenih interesa, vodeći računa da glavne poluge ekonomske i društvene moći ne dođu pod kontrolu vlasnika kapitala i da se postepeno upravljanje gospodarstvom i društvom prenese od političke i birokratske elite na razne institucionalne oblike što neposrednijeg upravljanja i kontrole građana koji žive od svog rada. Isto tako se može očekivati, kako smatra bečki publicist K. Seinitz (koji 40 godina prati razvoj kineskog društva), da će na oblikovanje kineskog modela „socijalističke tržišne ekonomije“ i društvenih odnosa utjecati tradicionalne kineske kulturne vrijenosti, koje se temelje na Konfucijevom učenju, kojim se među ostalim preporuča lojal-

nost prema državi i njenim vladarima kao i pridržavanje moralnih zakona /13/.

5. Pokušaj ostvarenja samoupravnog, tržišno-planskog modela socijalizma u Jugoslaviji

Nakon petogodišnje primjene sovjetskog centralističkog i etatističkog sustava u prvim poslijeratnim godinama (1945-1950), u Jugoslaviji dolazi do velikog zaokreta u modelu i strategiji društveno-ekonomskog razvoja u pravcu Marxove vizije „*asocijativnog socijalizma*“. Primjena etatističkog modela upravljanja opravdavala se tezom da je to najbolji način da se zemlja brzo oporavi od golemih ratnih razaranja i da se što prije pokrene industrijalizacija i gospodarski razvoj. A po materijalnim razaranjima i ljudskim gubicima Jugoslavija je spadala među zemlje najteže pogođene u Drugom svjetskom ratu: uništeno je 36,5 % industrije, 52 % željezničkih pruga, porušeno je 822.000 stambenih zgrada, a ljudski gubici su procijenjeni na 1,7 milijun osoba. Zahvaljujući uspješnoj mobilizaciji i planskom usmjeravanju raspoloživih ljudskih i materijalnih resursa obnova je dovršena za svega tri godine /14/. Istovremeno s obnovom pripremao se plan za ubrzan gospodarski razvoj: 1947. usvojen je Prvi 5-godišnji plan za razdoblje 1947-1951. sa težištem na ubrzanju industrijalizaciji. Do raskida sa SSSR plan se uspješno izvršavao: BDP je 1949. povećan u odnosu na predratnu razinu za 1,7 puta, a industrijska proizvodnja za 3,5 puta/15/. No iako se centralistički i etatistički model upravljanja pokazao uspješnim u obnovi razrušene zemlje i u pokretanju industrijalizacije, ubrzo su izbile na površinu mnoge njegove ekonomske i političke slabosti. Te su se slabosti manifestirale u otsustvu interesa i motivacije uprava poduzeća i radnika za snižavanje troškova proizvodnje, za poboljšanje kvalitete i proširenje asortimana proizvoda, za tehnološke i organizacione inovacije, za podizanje proizvodnosti rada. Plansko određivanje proizvodnje, raspodjele dohotka, plaća i cijena isključivalo je regulaciono i stimulativno djelovanje tržišta kao i motivaciju proizvođača za što ekonomičnije poslovanje. Obavezni otkup žitarica prisilno osnivanje seljačkih radnih zadruga izazvali su nezadovoljstvo i otpor seljaka kao i smanjenje poljoprivredne proizvodnje. Te su posljedice brzo uočene, pa je već potkraj 1950. usporeno osnivanje novih seljačkih radnih zadruga, da bi se 1953. potpuno odustalo od kolektivizacije poljoprivrede. Postepenom napuštanju etatističko-administrativnog modela upravljanja gospodarstvom i društvom doprinijeo je raskid sa Staljinom i SSSR nakon *Rezolucije Informbiroa 1948*, kojom se „*Titova klik*“ optužila da je „*plaćenik anglo-američkih imperijalista*“, da je izdala međunarodni komunistički pokret, te se poziva članstvo da smijeni centralni komitet i izabere novo vodstvo. Ekonomska blokada koju je nametnuo Staljin izazvala je zastoj u gospodarskom rastu (prosječna godišnja stopa rasta DBP u razdoblju 1948-1952. pala je na 1,8%), jer je vanjska trgovina Jugoslavije bila usmjerena na zemlje sovjetskog bloka.

Loše iskustvo s etatističkim modelom socijalizma kao i prekid odnosa sa SSSR potaknuli su vodstvo Jugos-

lavije na traženje drukčijeg puta u izgradnji socijalističkog društva. E. Kardelj, jedan od glavnih ideologa KPJ, nagovijestio je već 1948. novu društveno-ekonomsku orijentaciju u govoru povodom donošenja zakona o narodnim odborima, iznoseći stanovište, da će razvitak socijalizma ne samo u Jugoslaviji već i u svjetskim razmjerima ovisiti o proširivanju „*socijalističke demokracije*“. U drugoj polovini 1949. partijsko je vodstvo definiralo novu idejno-političku koncepciju i novu strategiju razvoja socijalizma u Jugoslaviji. Staljinistička doktrina osuđena je kao državno-kapitalistička devijacija marksizma, birokratizam je označen kao glavni klasni neprijatelj, odlučeno je da radnici a ne država trebaju upravljati tvornicama i da tržištu treba omogućiti da vrši svoju alokacionu, regulacionu i motivacijsku ulogu. Namjera je bila da se umjesto birokratskog izgradi demokratski socijalizam i da se umjesto državno-partijskog upravljanja uvede sistem radničkog i društvenog samoupravljanja. No realizacija tih zamisli nailazila je na mnoge poteškoće i otpore, što je Kardelj objašnjavao konstatacijom da ubrzana industrijalizacija nedovoljno razvijenih zemalja, u kojoj često državni aparat ima vodeću ulogu, vodi jačanju moći tog aparata /16/. Odlučujući korak u uvođenju novog modela društveno-ekonomskih odnosa utemeljenog na radničkom i društvenom samoupravljanju bilo je donošenje u lipnju 1950. *Zakona o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva* (nazvan zakonom o predaji tvornica na upravljanje radnicima). B. Kidrič, član savezne vlade odgovoran za gospodarstvo i jedan od vodećih stratega novog društvenog i gospodarskog modela, ovako je definirao bitno obilježje tog modela: „*Stvarna socijalistička izgradnja kategorično traži razvijanje socijalističke demokracije i smelo pretvaranje državnog socijalizma u slobodnu asocijaciju neposrednih proizvođača*“ /17/. U tom članu Kidrič iznosi svoje uvjerenje da u novom modelu treba otvoriti prostor za djelovanje tržišta, ali da se ključni makroekonomski parametri trebaju utvrditi društvenim planom.

No, u provođenju te nove orijentacije očitovale su se od samog početka dvije suprotne tendencije: jedna se sastojala u nastojanju da se dosljedno realizira prihvaćena ideja o decentralizaciji, deetatizaciji i samoupravljanju, dok je druga tendencija bila protiv „prevelike“ autonomije republika, lokalnih organa i poduzeća s obrazloženjem da bi to značilo gubitak društvene kontrole gospodarskih procesa, uzrokovalo makroekonomske disproporcije, oslabilo socijalnu i političku koheziju i ugrozilo daljnji razvoj socijalističkih odnosa. U praksi je često prevladala druga tendencija, a najočigledniji znak toga bilo je uporno zadržavanje akumulacije i investicija u rukama središnjih državnih organa. Poduzeća su doduše samostalno donosila planove proizvodnje, ali je njihova uloga u investicionoj politici bila prilično ograničena: 1958. udio federacije u ukupnim investicijama bio je gotovo 40%, dok je udio poduzeća iznosio 30%. Iznenađujuće nizak bio je udio republika u ukupnim investicijama (svega 7%), što će postati kasnije razlogom zahtjeva republika (naročito Hrvatske i Slovenije) za većim udjelom u ostvarenoj akumulaciji i većem utjecaju na razvojnu politiku: Uporno zadržavanje dominantnog državno-administrativnog utjecaja na gospo-

darske tokove, a posebno na investicionu politiku potaklo je liberalniju struju političara i ekonomista da izrade program radikalne i cjelovite reforme gospodarskog sustava. Taj je program izrađen 1962. pod nazivom *Bijela knjiga* (*Ekonomski pregled* br. 3-5, 1963). No prijedlozi *Bijele knjige* naišli su na veliki otpor dijela ekonomista i političara privrženih etatištkom konceptu socijalističke privrede.

Usprkos navedenih problema razdoblje 1952-1964. bilo je doba izuzetnog gospodarskog poleta i širenja prostora slobode u kulturi i društvu općenito. U tom je 13-godišnjem razdoblju prosječna godišnje stopa rasta iznosila 8,3%, što je spadalo među najviše stope rasta u svijetu. Međutim taj gospodarski i društveni dinamizam počeo je jenjavati koncem 1960-tih godina, kada su započeli međurepublički nesporazumi i konfrontacije kao i ponovno jačanje etatištko-administrativnih stega i ograničenja. S. Golstein je smatrao da je glavni uzrok zastoja u gospodarskom rastu u to vrijeme bilo jačanje etatištko-političkog intervencionizma (prevelika fiskalna i druga opterećenja, uplitanje političkih i državnih struktura u poslovnu i kadrovsku politiku poduzeća, hipertrofija zakonskih propisa i restriktivnih mjera), što je gušilo poslovnu samostalnost i inicijativu samoupravnih poduzeća kao i djelovanje tržišnog mehanizma/18/. S druge strane, B. Horvat uzroke usporavanja ekonomske dinamike i klanje jugoslavenskog društva prema ekonomskoj i političkoj krizi počevši od 1965. vidio je prvenstveno u djelovanju nekontroliranog i stihijskog tržišta i napuštanju djelotvornog strateškog, makroekonomskog planiranja i konzistentne razvojne i ekonomske politike kao korektiva tržišnog mehanizma /19/. Usporavanje gospodarskog rasta očitovalo se u padu godišnjih stopa rasta DBP: ta se stopa snizila od 8,1% u periodu 1953-1965. na 5,8% u periodu 1966-1975 /20/.

Iako su postojala neslaganja u partijskom i državnom vrhu o daljnjem putu društvenog razvitka, na VIII kongresu KPJ 1964. prevladalo je stanovište o potrebi radikalnijih promjena u pravcu smanjivanja državnog utjecaja na gospodarska kretanja putem bržeg prenošenja akumulacije, investicija i poslovnih odluka na poduzeća, povećanja motivacije i odgovornosti uprava poduzeća i radnika za poslovne rezultate kao i slobodnijeg djelovanja tržišta. U skladu s tim odluka smanjile su se investicije kojima je upravljala federalna vlada: 1965. ukinut je federalni investicioni fond i njegova su golemo sredstva prenijeta na „savezne“ banke, koje su poslovale kao samostalne gospodarske organizacije raspoložuci sa sredstvima koje je godinama stvaralo čitavo jugoslavensko gospodarstvo. Stvarna ekonomska moć nije se dakle premjestila na samoupravna poduzeća ni na republike, već na nove centre financijske i ekonomske moći na saveznoj razini, na „savezne“ banke i velika vanjsko-trgovinska poduzeća. Te su banke 1971. raspolagale sa 50,9% ukupnih sredstava za investicije, dok je poduzećima ostalo 26,8%, a republikama i lokalnim zajednicama 15,2%. Ovisnost poduzeća i cjelokupnog gospodarstva o tim novim centrima moći vidljiva je iz podatka prema kojem je 1971. 70,2% akumulacije poduzeća odlazilo bankama na ime otplate investicionih zajmova. U Hrvatskoj i Sloveniji raslo je nezadovolj-

stvo zbog koncentracije financijske i ekonomske moći na saveznoj razini, iako u novom obliku, usprkos proklamirane decentralizacije. To je nezadovoljstvo bilo potencirano pogoršanjem ekonomske situacije u drugoj polovici 1960-tih: smanjena je stopa ekonomskog rasta uz istovremeno povećanje nezaposlenosti i pad životnog standarda.

Ideje i namjere dijela partijskog vrha o radikalnoj decentralizaciji državne strukture i pretvaranju „udruženog rada“ u odlučujući faktor ekonomskih procesa i nositelja društvene moći, usprkos neprestanih pokušaja i reformi u tom smjeru, nisu se ostvarile. Prema mišljenju D. Bilandžića partijsko-državne strukture ne samo da su zadržale, već su i povećale svoju moć i to na uštrb samoupravljanja /21/. Dok je poslije 1965. usprkos navedenih problema dinamika gospodarskog rasta samo usporena (prosječna godišnja stopa rasta DBP-a za razdoblje 1966-1980. iznosila je još uvijek relativno visokih 5,7%), u posljednjem desetljeću postojanja SFRJ dolazi do stagnacije sa prosječnom godišnjom stopom rasta DBP od 0,6%. Tih je godina pored stagnacije gospodarskog rasta došlo do galopirajuće inflacije (prosječna godišnja stopa inflacije u razdoblju 1981-1985. bila je 48,6%), do višestrukog povećanja inozemnog duga (od 3,9 milijardi \$ u 1973. na 18,6 milijardi u 1986), do porasta godišnjih otplata tog duga (od 1,58 milijardi \$ u 1975. na 5,22 milijardi \$ u 1984), do povećanja trgovinskog i platnog deficita, do porasta nezaposlenosti (od 540.000 u 1976. na 1,040.000 u 1985), do pada životnog standarda (pad realnih osobnih dohodaka za 22% u razdoblju 1980-1985). Pored ekonomske krize, međurepublički i međunacionalni odnosi stalno su se pogoršavali. Usprkos napora da se prevladaju ekonomski i politički problemi, u čemu se djelomično i uspjelo, zemlja je krenula silaznom putanjom, koja je na kraju završila raspadom zajedničke države i slomom socijalističkog sustava.

U siječnju 1989. A. Marković, predsjednik nove federalne vlade, u pokušaju da zemlju izvede iz ekonomske stagnacije i političke krize, najavio je značajne promjene u koncepciji samoupravnog modela. Markovićeve vizija „novog socijalizma“ temeljila se na dosljednoj liberalizaciji gospodarstva, slobodnijem djelovanju tržišta i demokratizaciji političkog života. „Novi socijalizam“ također je podrazumijevao ukidanje društvenog vlasništva i „dogovorne ekonomije“. Predloženi su ustavni amandmani kojima se omogućava poduzećima slobodno raspolaganje svojim kapitalom (osnovnim sredstvima) i ukidanje zemljišnog maksimuma. No međurepublički nesporazumi i napetosti uzeli su već toliko maha da nije bilo realno očekivati dogovor o tako radikalnoj promjeni postojećeg modela. Politička kriza je uskoro eskalirala do takvih razmjera (naročito nakon *Memoranduma Srpske Akademije nauka*, dolaska na čelo Srbije S. Miloševića i proglašenja prekida ekonomskih odnosa Srbije sa Slovenijom nakon zabrane održavanja „mitinga istine“ u Ljubljani), da su ne samo propala nastojanja Markovićeve vlade da sa svojim programom „novog socijalizma“ izvede zemlju iz krize, nego se više nije mogao spriječiti ni raspad Jugoslavije. Američki ekonomist J. Sachs, koji je bio Markovićev savjetnik u izradi programa ekonomskih reformi Jugoslavije, drži da su tri razloga bila od presudnog značaja za neuspjeh Markovićevih

reformi, za propast Jugoslavije i jugoslavenskog socijalizma: a) Miloševićeva opstrukcija Markovićevog programa i njegova unitaristička politika; b) nacionalističke tendencije, koje su bile godinama potiskivane, a koje su izbile svom žestinom u zadnja dva desetljeća, i c) odbijanje SAD, Europske Unije i MMF da pomognu realizaciju programa reformi odgodom plaćanja jugoslavenskog duga /22/.

Usprkos krvavog kraja 45-godišnjeg razdoblja (1945-1980) povijesti južnoslavenskih naroda u zajedničkoj državi SFRJ, to se vrijeme ne može ocijeniti kao doba civilizacijske stagnacije ili regresije. Naprotiv, postignuti rezultati u ekonomskom, socijalnom i kulturnom preobražaju i napretku ne mogu se osporiti. Jugoslavija se (i sve njene republike, u većoj ili manjoj mjeri) u tih gotovo pola stoljeća iz zaostale agrarne zemlje pretvorila u industrijski srednje razvijenu zemlju i u državu sa znatnim ugledom i utjecajem na međunarodnoj sceni. O razmjerima ekonomske i socijalne transformacije rječito govore ovi podaci: udio industrijske proizvodnje u DBP povećan je od 18,3% u 1947. na 42,7% u 1985, udio poljoprivrednog stanovništva smanjen je od 67% na 19%, prosječna godišnja stopa gospodarskog rasta u tom razdoblju iznosila je 5,4% (što se za period od gotovo 40 godina može smatrati visokom stopom), broj zaposlenih povećan je od 1,167.000 na 6,491.000, broj učenika srednjih škola povećan je od 113.077 na 981.816, a broj studenata u višim i visokim školama od 25.30 na 351.175, broj liječnika povećan je od 3.364 na 36.672, realni osobni dohoci rasli su po prosječnoj godišnjoj stopi od 4,3% /23/.

Postavlja se pitanje zašto nije uspio pokušaj da se socijalistička Jugoslavija održi kao politički stabilna zajednica ravnopravnih naroda, da se potpuno oživotvori model tržišno-planskog, funkcionalnog i dinamičnog gospodarstva i zašto samoupravljanje udruženih proizvođača nije do kraja sprovedeno. Smatramo da postoje tri glavna razloga propasti Jugoslavije kao višenacionalne državne zajednice i neuspjeha samoupravnog tržišno-planskog modela. *Prvo*, sva nastojanja da se ostvari ravnopravnost svih naroda i stabilnost multinacionalne zajednice putem federativnog državnog uređenja, usprkos početnih uspjeha, pokazala su se nedovoljnim za očuvanje političke kohezije zbog prevelike centralizacije odlučivanja o svim bitnim pitanjima na saveznoj razini i nedovoljne autonomije republika u usmjeravanju svog razvoja. To je potaklo oživljavanje povijesno uvjetovanih nacionalnih aspiracija i animoziteta, što se moglo riješiti jedino konfederativnim preustrojem države, čemu se usprotivila hegemonistička politika predsjednika KP Srbije Miloševića. *Drugo*, tržišno-planski model nije bio dovoljno učinkovit da održi dinamičan i uravnotežen gospodarski razvoj, jer se nije uspjelo pronaći djelotvornu sintezu trije mehanizama reguliranja ekonomskih procesa: samoupravljanja, tržišta i planiranja. Tržišni mehanizam nije bio razvijen do razine koja bi mu omogućila da u dovoljnoj mjeri iskaže svoj autoregulacioni i motivacioni potencijal, a ni planiranje nije se izgradilo u sustav koji bi bio u stanju uspješno dopuniti i korigirati djelovanje tržišnog mehanizma u cilju zaštite i promoviranja prioritarnih društvenih ciljeva i interesa. I na kraju, kao treći razlog neuspjeha jugoslavenskog političkog i eko-

nomskog modela može se navesti otpor dijela kako partijsko-birokratskih tako i tehnokratsko-menedžerskih struktura i „*otudjenih centara moći*“ dosljednom ostvarenju samoupravljanja kao oblika neposredne demokracije i vladavine radnih ljudi. Samoupravljanje nije uspjelo da se uspostavi kao osnovni društveni odnos niti su glavne poluge ekonomske i političke moći prešle u ruke „*udruženog rada*“. Pokazalo se da jednopartijski sustav i odsustvo političkog pluralizma onemogućavaju potpuni razvoj samoupravljanja. Dosljedno i potpuno samoupravljanje podrazumijeva demokraciju i pluralizam, a partija se nije bila u stanju odreći uloge jedinog arhitekta društvenih odnosa i konačnog arbitra u svim važnim ekonomskim i političkim pitanjima. Kad je 14. kongres SKJ u siječnju 1990. (pod dominantnim utjecajem Miloševića) odbio amandman SK Slovenije, da se u novi Statut SKJ unese formulacija „*da narodi udruženi u Jugoslaviju ispunjavaju svoju suverenost unutar republika i imaju pravo da odluče koja od svojih suverenih prava žele ostvariti preko demokratski izabranih institucija u Jugoslaviji*“, slovenska je partijska delegacija napustila kongres, a njoj se pridružila i hrvatska delegacija. Njihov je odlazak najavio raspad zajedničke države SFRJ i kraj jugoslavenskog samoupravnog, tržišno-planskog socijalizma.

6. Različite percepcije i interpretacije socijalističke ideje

Prvi pioniri socijalističke vizije društvenog uređenja pojavili su se krajem 18. i početkom 19. stoljeća. Iako su među njima postojale razlike u poimanju socijalizma, svi su oni bili jedinstveni u kritici kapitalističkog poretka i u zahtjevu za njegovom smjenom novim, humanijim i pravednijim društvenim modelom. Oni su se slagali u pogledu bitnih načela tog modela, t.j. jednakosti, pravde, zajedništva i solidarnosti, ali su zastupali različite poglede na konkretne oblike i način njegove realizacije. Prvi pokretač pobune protiv kapitalizma, neposredno nakon Francuske revolucije dok je kapitalizam u Francuskoj bio još u zametku, F. N. Babeuf isticao je jednakost svih građana (ne samo političku već također socijalnu i ekonomsku), a naročito jednakost u raspodjeli, kao glavno načelo svog pokreta. Prvi protagonist socijalističke ideje koji je pokušao teorijski obrazložiti nužnost promjene kapitalističkog sustava, H. C. Saint-Simon, smatrao je da ljudsko društvo treba humanizirati putem ostvarenja jednakosti i bratstva svih ljudi i davanja prioriteta moralnim vrijednostima. Prvi britanski socijalistički reformator, R. Owen, zamišljao je viši oblik društvenog uređenja kao društvo zasnovano na moralnim načelima i na „*moralnoj ekonomiji*“. Po viđenju C. Fourier-a, također značajnog prethodnika modernih socijalističkih doktrina, novo socijalističko društvo obilježavat će pravda i harmonija, a konkurenciju će zamijeniti kooperacija. A prema viziji L. Blanc-a, još jednog francuskog ranog teoretičara socijalizma, novo društvo treba osigurati svakom svom članu pravo na rad, pravednu raspodjelu dohotka, besplatno obrazovanje za sve. U pogledu privatnog vlasništva sredstava za proizvodnju svi se ti prvi socijalistički vizionari slažu, da je ono glavni uzrok društvenih nejednakosti kao i sredstvo eksploatacije onih članova

društva koji ne posjeduju kapital, ali imaju različite poglede na način obuzdavanja neprihvatljivog djelovanja privatnog vlasništva. F. Babeuf je najradikalniji u tom pogledu: on predlaže potpuno ukidanje privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Saint-Simon je umjereniji: on se zalaže za ograničavanje prava vlasništva ukidanjem nasljedstva i kamata i za poticanje kolektivnog vlasništva udruživanjem proizvođača u radne zajednice. Ideju udruživanja proizvođača u razne oblike proizvodnih organizacija s kolektivnim vlasništvom zastupaju također R. Owen („socijalne tvornice“), C. Fourier (*falansterije*), J. Proudhon (*radničko dioničarstvo*) i L. Blanc (*kolektivno vlasništvo radnika*). Zajedničko je stanovište svih pionira socijalističke misli da je rad jedini izvor novostvorene vrijednosti i društvenog bogatstva i da stoga radnici imaju pravo na čitav proizvod svog svog rada. U skladu s tim raspodjela dohotka treba biti srazmjerna uloženom radu odnosno rezultatu tog rada. Postoji također većinska suglasnost da preobražaj u taj novi, viši društveni sustav treba postići uvjerenjem, sazrijevanjem društvene svijesti o potrebi promjena, te postepenim socijalnim i ekonomskim reformama, jer je težnja za jednakošću, slobodom i pravdom po njihovom uvjerenju svojstvena većini ljudi. Ukoliko bi se društveni preobražaj izvršio nasilnim putem, postojala bi opasnost da se nasilje i represija ustale kao trajni način upravljanja društvom. Iznimku u tom pogledu predstavlja uvjerenje F. Babeufa da se vlasnici kapitala mogu s vladajuće pozicije svrgnuti jedino silom odnosno revolucijom, jer se zahvaljujući svojoj ekonomskoj i političkoj moći oni neće dobrovoljno odreći svoje hegemonije i privilegija. Utopijski su socijalisti (kako ih je nazvao F. Engels) individualizmu, egoizmu, konkurenciji i društvenoj hijerarhiji suprotstavili ideju zajedništva, jednakosti i kooperacije. Iako oni nisu znanstveno izučavali sistemske ekonomske uzroke klasnih nejednakosti, njihova kritika socijalne degradacije radnih ljudi u kapitalističkom društvu i njihove ideje o kolektivnoj organizaciji proizvodnje, „oslobođenju rada“, njihovo zalaganje za stvaranje novih oblika kooperacijskih proizvodnih i društvenih odnosa, za razvoj participativne demokracije putem komunalne samouprave i općenito za stvaranje pravednijeg svijeta, ostavili su trajan trag u radničkom pokretu i razvoju socijalističke doktrine /24/.

Marksistička doktrina, koja je sistematski i sveobuhvatno obrazložila prednosti i mane kapitalističkog sustava, te povijesnu nužnost i uvjete njegove zamjene kao i glavna obilježja novog, civilizacijski višeg ekonomsko-društvenog modela bila je, kao i sve velike teorije i ideologije, predmet različitih, nerijetko i pogrešnih tumačenja, ali i inovativnih dopuna i modifikacija. Među najistaknutije interpretatore i inovatore marksizma, koji su pisali i djelovali krajem 19. i početkom 20. stoljeća, spada R. Luxemburg (1870-1919), koja u svom prvom značajnom teorijskom spisu „*Socijalna revolucija ili reforma?*“ razmatra ključnu dilemu socijalističkog pokreta: treba li socijalizam ostvariti revolucijom ili postepenim reformama u okviru postojećeg kapitalističkog poretka. Ona tvrdi da je to lažna dilema, jer te dvije metode nisu međusobno suprotstavljene, već usko povezane. Po njenom mišljenju „*borba za socijalnu reformu predstavlja sredstvo, a socijalni prevrat svrhu*“. R.

Luxemburg je vjerovala u revolucionarnu svijest radničke klase, smatrajući da je spontani pokret radnih masa temelj revolucionarnog djelovanja. Stoga se ona usprotivila Lenjinovom ideji o centralističkoj i discipliniranoj, „avangardnoj“ partiji profesionalnih revolucionara kao glavnom čimbeniku socijalističke revolucije. Ona je također osudila totalitaran i autokratski sustav uveden nakon *Oktobarske revolucije* u Rusiji, jer je smatrala da je istinski socijalizam nezamisliv bez demokracije i slobode javnog mnijenja, bez slobodnih izbora, slobodnih medija, slobode udruživanja i političkog djelovanja

Najzaslužniji za širenje marksističke ideologije u Rusiji bio je G. Plehanov (1866-1918), koji je prihvatio Marxovu doktrinu, ali je kao kreativan mislilac neke teze te doktrine dopunio i razradio. Iako je kao i Marx zastupao tezu da je tehnološki napredak glavna pokretačka snaga društvenog razvitka, bio je svjestan kompleksnosti dinamike povijesnih procesa. Stoga je smatrao da usprkos primata materijalnih temelja određene civilizacije, kulturna tradicija, vladajuća ideologija, te pojedinačna i kolektivna svijest ljudi imaju velik utjecaj na tok društvenih promjena. Čovjek nije samo pasivni posmatrač ili objekt povijesnih procesa, koje u krajnjoj liniji određuje (ili omogućuje) tehnološki progres, već aktivni subjekt tih procesa. Što se tiče Rusije, on je smatrao da najprije treba ukloniti caristički apsolutizam i feudalizam, kako bi se uspostavila liberalna demokracija i ubrzala na taj način industrijalizacija, stvorila brojna radnička klasa, razvile proizvodne snage društva, jer bez zrelog kapitalizma nema uvjeta za socijalistički preobražaj. On je s takvim stavovima ubrzo došao u sukob sa Lenjinom i boljševičkom verzijom marksizma. Plehanov je predbacivao boljševicima, kao i R. Luxemburg, težnju za apsolutnom vlašću partijskog vodstva, što je vodilo zamjeni diktature proletarijata diktaturom nad proletarijatom. Kad se 1903, nakon rascjepa ruske socijaldemokratske partije na boljševike i menjševike priklonio ovim posljednjim, on se definitivno razišao s Lenjinom. E. Bernstein (1850-1932) bio je jedan od socijalističkih teoretičara i aktivista koji se u nekim pitanjima udaljio od izvorne Marxove doktrine. On nije bio sklon tezi o socijalizmu kao nužnoj konsekvenciji visokog tehnološkog napretka; za njega je ostvarenje socijalističkog društva bio prvenstveno humanistički i moralni postulat. Na ideologiju i političke programe socijaldemokratskih partija pored E. Bernsteina imale su snažan utjecaj ideje marksističkog teoretičara K. Kautskog (1854-1938), koji se protivio zahtjevu revolucionarnih marksista za nasilnim prevratom, t.j. za revolucionarno rušenje kapitalističkog poretka. Zbog kritike *Oktobarske revolucije* Lenjin ga je proglasio „renegatom“ i izdajnikom. Kautsky je prihvatio Marxovo stanovište da je socijalizam nužna posljedica visokog tehnološkog i ekonomskog razvoja kapitalizma i zaoštrene klasne polarizacije koju izaziva kapitalistički način proizvodnje. Značajno je njegovo stanovište da su demokracija, sloboda govora i tiska, političkog udruživanja i kulturnog stvaralaštva imanentna obilježja socijalističkog društva. Bio je uvjeren da su demokratske slobode trajna tekovina ljudske civilizacije i da je socijalizam bez demokracije suprotan vlastitim temeljnim načelima. Stoga socijalizam ne može

biti nametnut nasiljem revolucionarne manjine, već se može ostvariti samo političkim djelovanjem većine.

K. Marx je dao teorijsku i ideološku osnovu za socijalističku društvenu preobrazbu, a prvi koji je pokušao revolucionarnim putem ostvariti novi socijalistički poredak bio je V. I. Lenjin (1870-1924). On je uspješno pripremio i izveo u listopadu 1917. *Oktobarsku revoluciju* u Rusiji, ali se realizacija istinskog socijalističkog društva u jednoj agrarnoj, polufeudalnoj, ekonomski i civilizacijski zaostaloj zemlji, kao što je u to vrijeme bila Rusija, pokazala kao izuzetno složen i težak, gotovo neostvariv poduhvat. Lenjin nije vjerovao u spontanost radničkog pokreta; takvo je mišljenje nazivao sindikalizmom i tredjunionizmom. Bio je uvjeren da se socijalistički preobražaj može ostvariti jedino revolucionarnom borbom radničke klase predvođene partijom-avangardom, centraliziranom, hijerarhijskom i discipliniranom partijom, koja će probuditi revolucionarnu svijest radnika i pokrenuti ih u borbu za novi društveni poredak. Za njega su postojala samo dva puta: revolucionarni i reformistički, koji po njegovom uvjerenju vodi ne samo očuvanju već i konsolidaciji kapitalističkog poretka. On je vjerovao da se u Rusiji, zbog njenih specifičnih okolnosti, u socijalizam može ući prečicom, preskačući fazu liberalne demokracije i kapitalističkog razvoja. U Lenjinovoj viziji socijalističkog preobražaja diktatura proletarijata imala je bitnu ulogu. No on je smatrao da je diktatura proletarijata zapravo demokracija za većinski, radni dio stanovništva, dok je „buržoaska“ demokracija to bila samo za manjinu, a diktatura za većinu. Lenjinovo predviđanje razvoja svjetskog kapitalizma (u knjizi „Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma“) pokazalo se točnim: suvremeni proces globalizacije potvrdio je Lenjinove teze. On smatra da kapitalistički sustav nužno vodi sve većoj koncentraciji kapitala, spajanju industrijskog i bankarskog kapitala, povećanoj međunarodnoj cirkulaciji kapitala, zaoštavanju konkurentne borbe za svjetska tržišta, za izvore energije i sirovina, vladavini velikih monopolističkih koncerna svjetskom ekonomijom i stvaranju svemoćne globalne financijske oligarhije. Te će tendencije probuditi protivrječnosti kapitalističkog sustava do kritične razine, zbog čega je Lenjin bio uvjeren da će taj najviši stadij kapitalizma biti i posljednji.

Zagovornici lenjinizma smatraju da Lenjin u uvjetima građanskog rata, opustošenosti zemlje, gladi i općenito teškog i kaotičnog ekonomskog i društvenog stanja u kojem se našla Rusija nakon dugotrajnog, brutalnog i razarajućeg građanskog rata nije imao izbora: jedino odlučno, čvrsto i centralizirano političko i državno upravljanje moglo je zemlju izvući iz kaosa i pokrenuti razvoj /25/. Međutim istaknuti neomarksist i teoretičar Nove ljevice, bivši profesor ekonomije na sveučilištu Harvard, P. Sweezy pottsjeća da je kod Lenjina otpočetka bila pristutna sumnja u sposobnost radničke klase da sama, bez avangardne uloge partije izvede revoluciju i upravlja socijalističkom izgradnjom, što je nakon Oktobarske revolucije dovelo do modela vlasti u kojem partija vlada u ime radničke klase i u kojem se diktatura proletarijata pretvorila u diktaturu partije /26/. No usvajanje NEP, kojom je pokrenuta liberalizacija ekonomskog sustava i kulturnog

stvaralaštva, a donekle i političkog života, ukazuje da je Lenjin bio dovoljno racionalan i pragmatičan da prizna pogreške i da ih pokušava ispraviti. Njegova smrt 1924. spriječila ga je da svoje nove ideje sprovede, a svojom preporukom da se Staljin izabere za njegovog nasljednika učinio je fatalnu pogrešku (koju je pokušao ispraviti svoji čuvenim testamentom, ali bilo je prekasno).

Veliki doprinos osuvremenjivanju te kritičkom i inovativnom promišljanju marksizma i socijalizma dali su pripadnici tzv. *Frankfurtske škole*, M. Horkheimer, T. Adorno, H. Marcuse i E. Fromm. Oni su prihvatili Marxove ideje, ali ih nisu interpretirali na dogmatski način, kao zbir neupitnih i obaveznih teza i stavova, već kao ishodišnu točku u analizi i kritici postojećeg društvenog poretka. Analiza kapitalističkog društva dovela je pripadnike te škole do zaključka, da je najkobnija posljedica tog društva što ono sprečava razvoj ljudske ličnosti, dovodi do njene alijenacije i reifikacije, te prijeti povratkom ljudskog društva u barbarstvo. Glavni teorijski pečat Frankfurtskoj školi dali su filozof i psiholog M. Horkheimer (1885-1973) te filozof, sociolog i muzikolog T. Adorno (1903-1969). Oni smatraju da je glavni uzrok dekadencije zapadne civilizacije njena utilitaristička filozofija i težnja da se sve kvantificira i svede na načelo korisnosti, čime se izgubila kvaliteta, smisao i etika /27/. U industrijalizmu i kapitalizmu, koji su nastali na idejnim temeljima prosvjetiteljstva, materijalni napredak plaćen je ne samo čovjekovim otuđenjem, nego i postvarenjem, reifikacijom njegovog duha. Logična je posljedica svemoći kapitala proširenje načela i vrijednosti koje vrijede u korporacijama na sve sfere društvenog života, pa i na kulturu. Jedan od načina jačanja i perpetuiranja moći kapitala nad čitavim društvom je manipuliranje čovjekovim željama i potrebama. Kapital ostavlja čovjekovo tijelo prividno slobodnim, ali zarobljava njegovu dušu. Kapital šalje čovjeku ovu poruku: ti možeš slobodno misliti i govoriti, ali će te tvoja ekonomska neć moć prisiliti na konformizam i poslušnost. Pojedinaac biva prisiljen da prihvati sustav vrijednosti kapitalističkih poduzeća, koji se svodi na utilitarizam, na kalkuliranje koristi i probitka, i na odricanje od nade u osobno samostvarenje /28/. Ipak ideja o „*velikoj utopiji*“ i o „*transcendiranju*“ postojećeg svijeta je po mišljenju Horkheimera i Adorna i dalje aktualna, poželjna i ostvariva, iako njene konkretne oblike iz sadašnje perspektive nije moguće sagledati.

Dok su se drugi pripadnici Frankfurtske škole uglavnom ograničili na teoretska istraživanja, H. Marcuse (1898-1979) je svojim teoretskim stavovima nastojao pokrenuti politički aktivizam u smjeru mijenjanja postojećeg stanja. On je bio svjestan da je najveći nedostatak kritičke teorije Frankfurtske škole bio što nije uspjela mobilizirati oslobodilačku energiju depriviranih i potlačenih društvenih slojeva. A to je mnogo teže postići u uvjetima suvremenog kapitalističkog društva, nego u 19. i prvoj polovici 20. stoljeća, kad je radnička klasa bila homogena, svjesna svoje klasne podređenosti i eksploatacije, dobro organizirana i buntovnički raspoložena. U modernom kapitalizmu radnička je klasa fragmentirana, razjedinjena, organizaciono uglavnom razbijena i znatnim dijelom inte-

grirana u vladajući društveni sustav /29/. No pojavile su se nove snage otpora i pobune u vidu sve većeg broja odbačenih, marginaliziranih i eksploatiranih društvenih slojeva, koji predstavljaju novu potencijalno snažnu silu društvenog preobražaja. Marcuse je smatrao da se može računati i na studentsku populaciju kao značajnu snagu otpora postojećem društvenom sistemu. Zanimljivo je njegovo stanovište da se navedene revolucionarne snage mogu služiti i nasiljem, jer je postojeći sistem institucionalizirano nasilje ekonomski jakih nad ekonomski slabim i nemoćnim...

Kao i drugi autori Frankfurtske škole i E. Fromm (1910-1980), psiholog i sociolog, bio je svestrano obrazovan i kreativan mislilac. On je smatrao da u središtu svih teorija i pokreta za reformiranje društva treba biti čovjek, njegova sudbina, sloboda i sreća. U skladu s tim uvjerenjem on je svoju pažnju usmjerio na izučavanje ljudske prirode, što ga je navelo na zaključak da čovjek osjeća potrebu za samopotvrđivanjem, samoostvarenjem, za stvaralaštvom. A to zahtijeva slobodu mišljenja i djelovanja i potiče otpor ograničenjima i gušenju slobode. Međutim, čovjek istovremeno teži za sigurnošću, što ograničava prostor slobode. Iako čovjek želi slobodu, on je ponekad izbjegava, jer sloboda zahtijeva odgovornost. Stoga se događa da ljudi bježeći od slobode traže zaštitu u autoritetima, u totalitarnim sustavima. Polazeći od analize ljudske prirode Fromm istražuje dinamiku društvene evolucije, te ulogu čovjeka u tom procesu. Svoju humanističku orijentaciju Fromm je crpio iz Marxovog učenja. On je u Marxu vidio nasljednika velikih ideja evropskog humanizma. U vezi s tim on piše: „*Usprkos činjenici da su mnogi autori koji tvrde da govore u ime Marx-a ignorirali ovaj dub humanizma, ja vjerujem da će renesansa zapadnog humanizma obnoviti Marx-ovo izuzetno mjesto u povijesti ljudske misli*“ /30/. E. Fromm je bio svjestan da ostvarenje „*zdravog društva*“, odnosno „*humanog socijalizma*“ ne ovisi samo o visokoj razini proizvodnih snaga, nego prvenstveno o tome da li će i kada većina ljudi osjetiti intenzivnu potrebu za samooslobođenjem, shvatiti nužnost radikalnih društvenih promjena i aktivno se uključiti u pokret za realizaciju tih promjena /31/.

Kratki pregled ideja glavnih autora i protagonista vizije o novom socijalističkom društvenom uređenju ukazuje da usprkos razlika u institucionalnim rješenjima i u načinu ostvarenja tog društva, postoji suglasnost o njegovim suštinskim obilježjima. Već su prvi vizionari socijalističkog društva zamišljali to društvo kao zajednicu obilježenu jednakošću, pravdom, solidarnošću i harmonijom, zajednicu zasnovanu na moralnim načelima i „*moralnoj ekonomiji*“, u kojoj će kooperacija zamijeniti bespoštednu borbu za opstanak, a ljudi će se udruživati u razne oblike proizvodnih organizacija. Prema Marxovoj viziji socijalističko društvo bit će „*asocijativna zajednica*“ slobodnih i ravnopravnih ljudi, u kojoj će visoko razvijene proizvodne snage omogućiti zadovoljavanje ne samo „*nizih*“, egzistencijalnih, već i „*viših*“, kulturnih i stvaralačkih potreba svih građana. Za razliku od kapitalističkog društva, u kojem je čovjek samo formalno slobodan, a u stvarnosti je pretvoren u robu, a proizvodi njegovog rada (roba, novac, kapital) su postali samostalne sile koje gospodare druš-

tvom i uzrokuju degradaciju i alijenaciju čovjekove ličnosti, u socijalizmu će čovjek moći razviti sve svoje potencijale i postići samoostvarenje. Ukidanje degradacije čovjekove osobnosti i dostojanstva, njegove dehumanizacije, koja je dosegla svoj vrhunac u kapitalizmu, Marx vidi kao najveće dostignuće socijalističkog društva. Lenjinove izvorne ideje o socijalizmu bile su u skladu s Marxovom humanističkom orijentacijom, ali su ga njegov radikalizam i specifični uvjeti Rusije u kojoj je pokrenuo i sproveo prvu socijalističku revoluciju naveli na zanemarivanje (koje je on vjerovao da je privremeno) suštine socijalističke ideje, t.j. oslobođenja ljudi od svakog oblika podređenosti, represije i eksploatacije. Veliki doprinos jasnijem poimanju suštine socijalističke ideje dali su autori Frankfurtske škole. Oni stavljaju, kao i Marx, težište socijalizma na emancipaciju čovjeka, na njegovu slobodu u harmoničnoj zajednici s drugim ljudima. S obzirom na dualizam ljudskog bića (koje je biološki entitet s urođenim egoističnim nagonima samoodržanja, ali posjeduje i etičku, humanu, duhovnu komponentu), frankfurtovci smatraju da istovremeno sa mijenjanjem društvenih odnosa treba nastojati da se svijest što većeg broja ljudi podigne na višu razinu u smislu tolerancije, suosjećanja i pravednosti, jer će se tek tada moći ostvariti istinsko socijalističko društvo. .

Prikaz percepcije socijalizma od strane njegovih glavnih ideologa i protagonista upućuje na zaključak da se suština te društvene ideologije može definirati kao težnja za ostvarenjem slobode, jednakosti, pravde i solidarnosti, za ukidanjem svih oblika ekonomske, socijalne, rasne, etničke i spolne diskriminacije, potčinjenosti i izrabljivanja, za stvaranje uvjeta koji će svakom čovjeku omogućiti da razvije svoje ljudske, kreativne sposobnosti. Stoga se može reći da humanizam i etika predstavljaju ključna obilježja istinskog socijalističkog društva. Ta humanistička i moralna vizija socijalizma, kako ju je zamišljala većina ideologa i protagonista te društvene paradigme, nije do sada ostvarena ni u jednoj zemlji u kojoj je provedena socijalistička revolucija.

7. Socijalistička ideja u postindustrijskom, neoliberalnom, informatiziranom i globaliziranom kapitalističkom društvu

U toku posljednjih nekoliko desetljeća dogodile su se dalekosežne promjene ne samo u strukturi i funkcioniranju kapitalističkog sustava, već i na međunarodnoj, globalnoj ekonomskoj i političkoj (i ekološkoj) sceni. Te promjene, koje i dalje traju, nameću prilagođavanje ideoloških doktrina, političkih programa i pokreta novim okolnostima. Radi se o slijedećim procesima: a) prerastanje industrijske ekonomije u postindustrijsku, „*uslužnu*“ ekonomiju, u kojoj naglo opada udio i značaj industrije, a raste udio raznih uslužnih djelatnosti; b) informatička revolucija, koja je bitno izmijenila ne samo funkcioniranje ekonomske sfere, nego i sva ostala područja društvenog života; c) prevlast neoliberalne ekonomske doktrine, koja zahtijeva bitno smanjenje funkcije države u ekonomskim procesima i gotovo neograničenu slobodu tržišnog mehanizma i takmičenja; d) urušavanje SSSR i bloka zemalja

udruženih u *Varšavski pakt*, što je po shvaćanju mnogih značilo poraz socijalističke ideologije; e) pretvaranje SAD u jedinu svjetsku velesilu sa hegemonističkim pretenzijama; f) globalizacija, t.j. intenziviranje globalne cirkulacije roba, kapitala, ljudi i ideja i sve tješnje povezivanje i umrežavanje nacionalnih ekonomija u regionalne saveze i u sustav globalne ekonomije; g) posljednja promjena na međunarodnoj sceni, koja najavljuje kraj globalne dominacije S.A.D. je neočekivano brz ekonomski razvoj i modernizacija Kine i njeno prerastanje u moćnu svjetsku velesilu. Postindustrijsko društvo se najprije pojavilo u SAD, gdje je broj „bijelih ovratnika“ prvi put premašio broj „plavih ovratnika“ 1956, a udio zaposlenih u industriji smanjen je do 1970. godine na 24%, dok je taj broj u uslužnim djelatnostima povećan na 74%.³²) Jedan od najočiglednijih pokazatelja rađanja novog tipa kapitalističke ekonomije u SAD bio je nagli porast opće razine obrazovanja zaposlenika: udio zaposlenih s najmanje četiri godine srednje škole povećan je 1980. na 70%. A. Silvestri i J. Lukasewicz su 1991. ustanovili da većina zanimanja u SAD zahtijeva obrazovanje više od srednje škole /33/.

Pretvaranjem razvijenih industrijskih zemalja u uslužne ekonomije te automatizacijom i informatizacijom proizvodnih procesa stvorena je nova socijalna struktura stanovništva, u kojoj većinu predstavljaju razne kategorije tzv. „bijelih ovratnika“. Taj većinski dio stanovništva je vrlo heterogen u pogledu obrazovanja, visine dohotka te ideološke i političke orijentacije. Promjene u strukturi zaposlenih kao i u prirodi njihovih poslova i njihovom socijalnom položaju pokrenule su rasprave o nestanku klasične radničke klase. Jedan od prvih marksista koji je još 1963. godine počeo govoriti o „novoj radničkoj klasi“ bio je S. Mallet, postavivši tezu da su stručnjaci i tehničari nova visoko obrazovana radnička klasa s potencijalom revolucionarnog djelovanja /34/. Međutim jedan drugi sljedbenik Marxa, A. Gorz, smatra da je raslojavanje radničke klase, do kojeg je došlo zbog novih tehnologija koje istiskuju manualni rad, stvorena nova ne-klasa „bijelih ovratnika“, koji nemaju osjećaj pripadnosti radničkoj klasi i da ta činjenica zahtijeva preispitivanje marksističke teorije o socijalističkoj preobrazbi predvođenoj radničkom avangardom /35/.

Sve šire uvođenje strojeva zasnovanih na mikroelektronici i umreženim računalima u 1990-tim radikalno je izmijenilo prirodu radnih procesa i ulogu čovjeka u tim procesima: manualni, repetitivni, rutinski rad sve više ustupa mjesto intelektualnom i kreativnom radu. Čovjekova inteligencija, znanje i kreativnost postali su sada važniji od njegovih fizičkih sposobnosti. Informatička tehnologija služi se strojevima koji se mogu programirati, a upravljanje tim strojevima zahtijeva znanje, analitičku sposobnost, inicijativu i samostalno odlučivanje. A da bi čovjekov mentalni potencijal, toliko bitan u informatiziranoj ekonomiji, došao do punog izražaja, potrebno je da radnik bude ne samo obrazovan, nego da u svom djelovanju ima veću slobodu, samostalnost i motiviranost, što zahtijeva drukčiji odnos zaposlenika i vlasnika odnosno menadžera, drukčiji poslovnu filozofiju i u krajnjoj liniji drukčiji gospodarski i društveni model. Autoritarno upravljanje korporacijama i eksploatorska priroda kapitalizma suprosta-

vljaju se tom zahtjevu informacijske tehnologije. Zbog opsesije kratkoročnim povećanjem profita mnoge korporacije nisu shvatile novi potencijal te tehnologije, t.j. ključnu ulogu tzv. „ljudskog kapitala“ u procesu proizvodnje. H. Shaiken je već 1985. na osnovu istraživanja u jednoj tvornici automobila *General Motorsa* u Nashvillu, SAD, uočio da je potencijal informatičke tehnologije moguće potpuno iskoristiti pod ovim uvjetima: stalno obučavanje radnika; povećana autonomija, odgovornost i inicijativa radnika; organizacija proizvodnje u radnim ekipama; sigurnost radnog mjesta; sudjelovanje radnika odnosno sindikata u odlučivanju o promjenama organizacije i tehnologije proizvodnje /36/. Međutim, priroda kapitalističkog načina proizvodnje, naročito nakon uvođenja njegove „tvrđe“, socijalno neosjetljive, neoliberalne varijante, ograničava ili sprečava navedene promjene u ulozi rada u kompjutoriziranom proizvodnom procesu.

U pogledu društvenih odnosa informatička je ekonomija obilježena fragmentacijom radne snage, što je u sprezi s neoliberalnom ekonomskom politikom doprinijelo jačanju prevlasti kapitala nad radom, smanjenom utjecaju sindikata i postepenom ukidanju „socijalne države“. Kratkoročni interesi kapitala, t.j. maksimiranje stope profita putem snižavanjem troškova rada pokazali su se važnijim od nastojanja da radnik bude što motiviraniji, zadovoljniji, sigurniji, odgovorniji, obrazovaniji i kreativniji i da se na taj način u punoj mjeri iskoristi golemi potencijal informatičke tehnologije. Ipak pojedini (doduše veoma rijetki) vlasnici i menadžeri shvatili su tu novu ulogu zaposlenika: K. Inamoni, predsjednik japanske tvrtke *Kyocera*, vodećeg svjetskog proizvođača specijalne keramike, kaže: „*Ako zaposlenici nisu dovoljno motivirani za izazove rasta, onda rasta jednostavno neće biti, kao ni povećanja produktivnosti, ni tehnološkog razvoja*“ /37/. Težnja za brzim, „instant“ profitom izazvala je još dvije važne posljedice: prvo, smanjen je udio ulaganja u realni sektor ekonomije uz istovremeno povećanje plasmana u financijske transakcije, koje su omogućavale sticanje brzih i golemih profita. P. Gowan procjenjuje da je posljednjih godina preko polovice korporativnih profita ostvareno u financijskom sektoru /38/. Daljnja posljedica neodoljivog nagona za maksimiranjem profita pod svaku cijenu, što je promovirao neoliberalni kapitalizam, bilo je masovno premještanje proizvodnih pogona iz razvijenih zemalja u zemlje Trećeg svijeta, gdje je cijena rada i do deset puta jeftinija, u kojima su porezi znatno niži, zaštita rada slaba ili nepostojeća, a ekološki propisi također labavi ili odsutni. Cilj smjene „mekše“ radikalnijom, „tvrdom“ varijantom kapitalizma bio je uklanjanje svih prepreka na putu maksimiranja profita i gomilanja kapitala i bogatstva, bez obzira na socijalne, moralne i ekološke posljedice. Društveni interesi, koji su u doba prevlasti Keynes-ove doktrine i „države blagostanja“ imali određenu važnost, sada su pali u drugi plan ili su potpuno zanemareni. Vrhovna društvena vrijednost i najpoželjniji cilj individualnog i društvenog ponašanja postalo je gomilanje novca, profita, kapitala i bogatstva. Taj novi sustav vrijednosti prodro je u sve društvene sfere: u obrazovanje, zdravstvo, kulturu i sport. Velike multinacionalne korporacije i financijske ustanove postaju glavni akteri ne

samo ekonomske već i društvene i političke scene, kako na nacionalnom tako i na međunarodnom planu. Suštinu neoliberalnog modela kapitalizma D. Harvey je ovako definirao. „*To je projekt uspostave apsolutne moći više klase (klase na vlasti) nametanjem strukturnih mehanizama neoliberalne vlasti i neravnopravnog razvika svijeta*“ /39/.

Neizbježna posljedica neoliberalne politike bilo je ubrzano socijalno raslojavanje, odnosno produbljanja dohodovnog i imovinskog jaza između bogate manjine i većinskog dijela društva. Kako navodi L. Thurrow u prvih deset godina neoliberalnog kapitalizma cjelokupni prirast dohotka stvorenog u tom razdoblju prisvojilo je 20% najbogatijih stanovnika Amerike. No taj podatak ne otkriva dovoljno dotada neviđene razmjere koncentracije bogatstva: naime dvije trećine prirasta dohotka pripalo je jednom postotku ukupnog američkog stanovništva, a tih 1% stanovništva raspolagalo je sa više od 40% ukupne vrijednosti privatne imovine. Thurrow spominje još jedan podatak, koji govori o sve većem stupnju eksploatacije građana koji žive od svog rada: u razdoblju 1973-1993. realne plaće zaposlenih smanjene su za 11%, dok je društveni proizvod povećan za 29%. Dok su se realne plaće radnika smanjivale, plaće menedžera vrtoglavo su rasle: od 1970. do 1990. povećane su za pet puta dosegnuvši razinu 150 višu od od prosječne plaće. Produbljanje jaza između vlasnika i upravljača financijskim i korporativnim kapitalom s jedne strane i goleme većine radnog stanovništva navelo je Thurrowa na zaključak, da je kapitalistička elita u SAD uz potporu Reaganove administracije nagovijestila klasni rat radnicima i da je taj rat dobila /41/. Prema podacima UN 2% najbogatijih stanovnika svijeta posjeduje više od polovine svjetskog bogatstva, a ukupna imovina dolarskih milijardera procijenjena je na 28.000 milijardi \$ /40/. Onemogućavanje rada sindikatima (broj sindikalno organiziranih radnika pao je u SAD u 1990-tim godinama na 10% zaposlenih) radnici su ostali gotovo bespomoćni u borbi za svoja prava. Povećani udio kapitala, a pad udjela rada u raspodjeli nacionalnog dohotka je fenomen koji se događa u svim zemljama u kojima vlada neoliberalni kapitalizam. Prema pisanju *Nensveka* (5.2.2007) udio rada nacionalnom dohotku u razvijenim zemljama Zapada smanjen je u razdoblju 2001-2005. godine od 56% na 54%, dok je istovremeno udio korporativne dobiti povećan od 10% na 16%.

Proces globalizacije produbio je protivrječnosti kapitalističkog sustava. Premještanje industrijske proizvodnje u zemlje Trećeg svijeta otvorene su nove mogućnosti za povećanje profita i akumulaciju kapitala. Nametnutom privatizacijom najprofitabilnija državna poduzeća u razvijenim zemljama dospjela su vlasništvo međunarodnog kapitala, a liberalizacija vanjske trgovine lišila je te zemlje carinske zaštite, bez koje nije provedena industrijalizacija ni jedne sada razvijene zemlje. Globalizacija je bitno ojačala dominaciju međunarodnog kapitala i bogatih zemalja svjetskim gospodarstvom i eksploataciju prirodnih i ljudskih resursa ostatka svijeta. Nepovoljan utjecaj globalizacije na većinu nerazvijenih zemalja otkriva eksplozivni porast njihovog vanjskog duga, koji je od 62 milijardi \$ u 1970. povećan na 2.000 milijardi \$ u 1998, tako da izvozni

prihodi tih zemalja jedva pokrivaju dospjele rate otplate vanjskog duga, a od sredine 1980-tih otplata tog duga je veća od ukupnog priliva stranog kapitala. Stoga ne iznenađuje konstatacija iz Izvještaja *World Commission on the Social Dimension of Globalization* iz 2004, da mnoge zemlje Trećeg svijeta nikako ne uspijevaju da se otrgnu iz začaranog kruga nerazvijenosti i siromaštva /42/. Zapanjujući je podatak da je 2000. u svijetu umrlo 37 milijuna od gladi, a 826 milijuna trpjelo je od teške ili kronične pothranjenosti., dok su istovremeno financijske rezerve 374 najvećih financijskih korporacija udvostručene za samo četiri godine dosegnuvši iznos od 555 milijardi \$ /43/. Ta će neodrživa kontradikcija današnjeg svijeta prije ili kasnije zahtijevati ili postepenu, reformskim i demokratskim putem provedenu pravedniju preraspodjelu bogatstva, odnosno novi društveni poredak ili će izazvati erupciju socijalnih pobuna.

Raspoloživi podaci upućuju na ovu ocjenu neoliberalne globalizacije: a) pravila igre globalizacije prilagođena su interesima ekonomski razvijenih industrijskih zemalja, zbog čega većina siromašnih zemalja postaje sve siromašnija; b) globalizacija daje apsolutnu prednost ekonomskom učinku, zanemarujući socijalne, kulturne i ekološke posljedice; c) međunarodne političke i financijske institucije i multinacionalne korporacije, koje upravljavaju globalizacijom, bitno su smanjile zemljama u razvoju mogućnost samostalnog donošenja odluka ključnih za sudbinu svojih građana, što ukazuje na nedemokratski karakter globalizacije. No, najnepovoljnija posljedica, koja ukazuje na ukupni neuspjeh neoliberalne globalizacije, je stalni porast broja stanovnika naše planete koji žive u siromaštvu. Prema definiciji *Svjetske banke* siromašnom se smatra ona osoba koja živi s manje od dva dolara na dan, a krajnje siromaštvo znači preživljavanje s manje od jednog dolara dnevno. Zaprepašujuća je činjenica da u suvremenom svijetu s golemim proizvodnim potencijalima većina stanovništva najsiromašnije regije svijeta, subsaharske Afrike sa gotovo 600 milijuna stanovnika, živi na razini nespojivoj s najnižim civilizacijskim i humanim standardima. Broj krajnje siromašnih u toj regiji (čiji životni troškovi iznose manje od jednog dolara dnevno) povećan je od 217 milijuna u 1990. na 313 milijuna u 2001, a predviđa se da će ih u 2035. biti 340 milijuna. U zemljama Trećeg svijeta živi oko 80% svjetskog stanovništva, a njihov godišnji dohodak po glavi stanovnika je oko trideset puta niži od per capita dohotka tipičnog za najrazvijenije zemlje Zapada. M. Chossoudovski stoga s pravom naziva postojeći model globalizacije „*globalizacijom bijede*“ /44/. Iznimku od tog općeg pravila čini slučaj Kine (u posljednje vrijeme i Indije), kojoj je globalizacija otvorila svjetska tržišta i time omogućila (pored ostalih povoljnih okolnosti) izuzetno brz ekonomski rast. No slučaj Kine je iznimka koja potvrđuje pravilo: radi se o zemlji s golemim unutrašnjim tržištem, brojnom obrazovanom radnom snagom, dugom i bogatom kulturnom tradicijom, već postojećom industrijskom bazom, odlučnim i stabilnim političkim vodstvom orijentiranom na brz razvoj i modernizaciju kao i učinkovitom i fleksibilnom razvojnom strategijom. U gotovo svim ostalim zemljama Trećeg svijeta 2,6 milijardi

ljudi (a to je 36% više nego 1981) živi u začaranom krugu bijede i siromaštva.

Financijska i ekonomska kriza, koja je 2008. buknuła u SAD i ubrzo zahvatila čitav svijet, otkrila je na dramatičan način protivvrječnosti i slabosti kapitalističkog sustava dovevši ga na rub kolapsa. U rujnu 2008. bankrotirale su (ili bile pred bankrotom) sve vodeće američke financijske institucije i banke (*Fannie Mae, Freddy Mac, Lehman Brothers, Morgan Stanley, Goldman Sachs, Merrill Lynch*), koje su bile simbol globalne financijske moći Wall Street-a i koje su desetljećima gospodarile svjetskim tržištem kapitala. Američka je vlada reagirala brzo i radikalno: tadašnji državni sekretar za financije H. Paulson predložio je sanacijski program vrijedan 700 milijardi \$ izjavivši da je opsežna državna intervencija jedini način da se američki financijski sustav spasi od kolapsa. Brze i opsežne mjere državne sanacije spasile su doduše financijski sustav od raspada, ali nisu uspjele spriječiti širenje krize na realni sektor američke ekonomije. U toku 2008. došlo je do osjetnog pada gospodarskih aktivnosti i porasta nezaposlenosti: te je godine bez posla ostalo oko pet milijuna Amerikanaca, a iduće 2009. stopa nezaposlenosti se udvostručila približivši se razini od 10%. Iako je kriza izbila svom silinom iznenadno, ona je sazrijevala godinama i bila je neizbježna posljedica neoliberalne ekonomije. Korijeni te krize sežu tri desetljeća unatrag, kad je tzv. *Washingtonskim sporazumom* prihvaćena doktrina M. Friedmana i kad su uklonjene sve barijere maksimalizaciji profita. Neoliberalni zaokret u ekonomskoj politici uzrokovao je pogoršanje položaja radnih slojeva, produbljanje socijalne polarizacije i prevlast financijskog (dobrim dijelom spekulativnog) poslovanja nad realnom ekonomijom. Zbog pada realnih plaća većina stanovništva mogla je održavati uobičajenu razinu potrošnje jedino putem sve većeg zaduživanja: ukupni dug američkih kućanstava povećan je od 680 milijardi \$ u 1974. na 14.000 milijardi \$ u 2008, kada je prosječno kućanstvo imalo 13 kreditnih kartica i dug od 120.000 \$. Banke su olako davale hipotekarne stambene kredite, koji su dosegli iznos od oko 24.000 milijardi \$. Teret sve većih dugova uskoro je premašio financijske mogućnosti većine američkih kućanstava: sredinom 2007. dva milijuna Amerikanaca bilo je prisiljeno prodati kuće, jer nisu bili u stanju otplaćivati dospjele kredite rate. Istovremeno banke su počele masovno plijeniti i prodavati kuće neurednih dužnika, što je ubrzalo pad cijena nekretnina i izazvalo vrtoglavi pad hipotekarnih vrijednosnica. Sve je to uzrokovalo opću nelikvidnost i paniku, da bi se u rujnu 2008. razbuknula velika financijska kriza.

Geneza i metode sanacije aktualne krize neoliberalnog kapitalističkog sustava navode na slijedeće zaključke: prvo, manjina vlasnika i upravljača financijskim i korporativnim kapitalom prisvaja sve veći dio nacionalnog dohotka ostavljajući sve manji dio većini stanovništva u radnom odnosu, smanjujući tako njegovu kupovnu moć i prisiljavajući ga na sve veće zaduživanje; drugo, nekontrolirano tržište (naročito financijsko) i neregulirano gospodarstvo neizbježno uzrokuju strukturne poremećaje i krize; i treće, kad se kapitalistički sustav nađe u krizi, od kolapsa ga spašava državna intervencija. Paradoks sanacije

krize sastoji se u tome što kapital u vrijeme konjunktura zadržava za sebe sav profit, dok se u vrijeme krize gubitak uz pomoć države prebacuje na čitavo društvo. Zahvaljujući intervenciji države izbjegnuto je i ovaj puta (kao i 1930-tih) kolaps svjetskog kapitalističkog gospodarstva. Međutim, ispravna dijagnoza funkcioniranja kapitalističkog sustava (naročito njegove neoliberalne varijante) upućuje na zaključak da se radi samo o palijativnom suzbijanju simptoma njegove patologije, što znači da će se periodičke ekonomske, socijalne (a i političke) krize ponavljati u sve akutnijem obliku, ukoliko se ne uklone dubinski, sistemski uzroci te patologije. Pored dalekosežnih tehnoloških, ekonomskih, socijalnih i političkih promjena koje su posljednjih desetljeća promijenile i dalje mijenjaju suvremenu civilizaciju, dogodile su se istovremeno i velike promjene u konstelaciji međunarodnih odnosa, koje također utječu na političke ideologije i programe zahtijevajući njihovo prilagođavanje novim okolnostima. Raspadom SSSR i Varšavskog pakta i „komunističkih“ režima u zemljama članicama tog pakta (i Jugoslaviji) 1989-1990. ostala je na međunarodnoj sceni samo jedna ekonomska i vojna supersila, SAD i samo jedan međunarodni vojni savez, NATO (pod kontrolom SAD). Na taj su način stvoreni uvjeti za neupitnu globalnu hegemoniju SAD; umjesto bipolarnog svijeta nastupilo je doba unilaterizma. Ta je bitna promjena na međunarodnoj sceni imala značajne ideološke i političke reperkusije: raspad „komunističkog“ bloka evropskih zemalja mnogi su shvatili kao konačni poraz ideologije socijalizma, ne samo u njegovoj totalitarnoj i etatističkoj verziji, nego poraz te ideologije kao takve. Kod toga je zanemarena činjenica da su vladajuća ideologija i društveno-ekonomski sustav u SSSR-u i drugim „komunističkim“ zemljama u nekim bitnim aspektima bili suprotni temeljnim idejama izvornog marksizma. Taj je raskorak već pred gotovo 70 godina uočio harvardski profesor ekonomije J. Schumpeter, koji je o tom pisao: „Karakteristično je za taj proces kanonizacije, da između pravog značenja Marx-ove poruke i boljševičke prakse i ideologije postoji u najmanju ruku isto takav jaz kao između religije poniznog Galileja i prakse i ideologije crkvenih dostojanstvenika srednjeg vijeka“ /45/. Silno povećana moć globalnog, umreženog kapitala, apsolutna vojna i ekonomska svjetska dominacija SAD i trijumfalistička neoliberalna retorika o „keraju komunizma“, o neupitnoj superiornosti i trajnoj vladavini kapitalističkog sustava, izazvali su prilično nedoumica u ljevičarskim krugovima i strankama. Mnogi su smatrali da socijalizam više nije društveni projekt koji se može ostvariti u dogledno vrijeme. U velikom dijelu javnosti socijalističke ideje izgubile su kredibilitet kao bolja i realna alternativa kapitalizmu. Evropske komunističke partije su nestale s političke pozornice ili su se reformirale u socijaldemokratskom smjeru. A socijaldemokratske partije su se našle u defanzivi pred naletom sve agresivnijeg neoliberalnog kapitalizma, preispitujući svoju dosadašnju politiku i pokušavajući naći odgovore adekvatne novim okolnostima. Neke su lijeve partije, kao na pr. britanska laburistička stranka, prihvatile novi neoliberalni i globalizacijski okvir kao realnost koja se ne može (barem u dogledno vrijeme) promijeniti i kojoj se stoga treba prilagoditi. Nova ideologija i politika laburističke

strane, nazvana *Treći put* ili *Novi laburizam* zauzima se za revidiranu, „moderniziranu“ verziju socijalizma, koja prihvaća slobodno tržište i privatno poduzetništvo kao motornu snagu gospodarskog razvoja s tim da ih treba uskladiti (koliko je moguće) s načelima društvene pravde, zajedništva i solidarnosti. Novi, „modernizirani“ socijalizam *Trećeg puta*, koji je pokrenuo T. Blair odustajući od tradicionalnog cilja evropske socijaldemokracije, t.j. radikalne iako postepene i demokratske društvene preobrazbe, pokušava spojiti dvije velike ideologije 20. stoljeća, socijaldemokraciju i liberalizam. No švedska i njemačka socijaldemokratska partija, priznavajući stvarnost globalizacije i nespontanog tržišta, nisu odustale (barem deklarativno) od ostvarenja prevlasti interesa rada nad interesima kapitala kao dugoročnog, strateškog cilja. U Programu švedske socijaldemokratske partije usvojenom 1990. se kaže da je glavni cilj socijaldemokracije preoblikovanje švedskog društva na takav način da odlučivanje o proizvodnji i raspodjeli postane pravo čitavog naroda, a ne samo vlasnika kapitala, kao i da društveni poredak zasnovan na klasama i klasnim privilegijama treba zamijeniti „*zajednicom ljudi udruženih na načelima slobode i jednakosti*“.

Pogledi socijaldemokratske partije Njemačke na socijaldemokratsku politiku u uvjetima neoliberalne globalizacije objavljeni su u Memorandumu iz 1998. Tu se ističe kako se „*zbog neoliberalne globalizacije poništavaju teško izborna socijalna prava radnog, većinskog dijela stanovništva; kako slobodno tržište pogoduje jakima, dok slabiji postaju gubitnici; kako neoliberalna ekonomija dovodi do povećane koncentracije kapitala i gospodarske moći u rukama malobrojne posjedničke klase i sve veće marginalizacije većinskog radnog stanovništva; kako postojeći oblik globalizacije sužava suverenitet nacionalnih država i ugrožava temelje demokracije. Socijaldemokracija se ne može pomiriti s erozijom socijalne države ni smanjenjem prava radnog stanovništva i stoga se predlaže za intenziviranje političke akcije na nacionalnom i internacionalnom planu kako bi se zaštitila prava zaposlenih, očuvala socijalna sigurnost, osigurala prava zaposlenih na suodlučivanje. Samo po sebi slobodno tržišno gospodarstvo nije u stanju osigurati pravednost i blagostanje za sve. Zato je potreban daljnji razvoj u smjeru socijalno-tržišnog gospodarstva i demokratske kontrole. Potrebna je politika koja će se oduprijeti slobodnom tržištu i težiti usklađivanju i to u globalnim okvirima*“ /46/. U cjelini, bez obzira na različitu retoriku, politika socijaldemokratskih partija posljednjih 10-20 godina je često ostavljala dojam pomirenja s vladajućim kapitalističkim društveno-ekonomskim okvirom. Njihova je politika najčešće bila obilježena pragmatizmom i borbom za vlast kao i kolebanjem između tradicionalnih socijalističkih vrijednosti i prilagođavanja datim okolnostima. One u pravilu do sada nisu uspjele oblikovati novu konzistentnu dugoročnu strategiju niti izgraditi svoj novi identitet. Socijaldemokratske partije se još uvijek nalaze u fazi traženja i definiranja svoje nove ideologije i politike prilagođene novim okolnostima postindustrijskog, informatičkog društva i neoliberalne, globalizirane ekonomije kao i novim civilizacijskim izazovima (prijetnja ekološke katastrofe, širenje nuklearnog oružja, međunarodni terorizam, stvaranje novog multilateralne međunarodnog poretka).

8. Izgledi za stvaranje postkapitalističkog, socijalističkog društva kao više, humanije razine ljudske civilizacije

Neoliberalni kapitalizam i sustav vrijednosti na kojem se taj model temelji (materijalizam, utilitarizam, egoizam, konzumerizam, hedonizam) posljednjih je godina zapao u višestruku krizu. Potkraj prvog desetljeća novog milenijuma kao najakutniji i naočigledniji simptomi globalne krize suvremene civilizacije, kojom dominira neoliberalna filozofija, mogu se označiti prijetnja ekološkom katastrofom i svjetska financijska i ekonomska kriza. *Međunarodna energetska agencija* sa sjedištem u Parizu objavila je 2008. Izvještaj u kome se kaže: „*The phrase business as usual has started to read like the end of the world*“, što se može protumačiti kao opomena da zadržavanje postojećeg društveno-ekonomskog modela i njime uvjetovanog nastavka zagađivanja prirode vodi kraju naše civilizacije. U Izvještaju se upozorava da će se za dva do tri desetljeća dogoditi ekološka katastrofa, ako se odmah ne počne provoditi „*zelena revolucija*“ /47/. Ni treća klimatska konferencija UN u Kopenhagenu u prosincu 2009. (kao ni ranije dvije, U Rio de Janeiru 1992. i Kyotu 1997) nije označila radikalni zaokret u očuvanju planete Zemlje kao mjesta pogodnog za život. Glavni razlog tek polovičnog uspjeha te konferencije (kao i ranijih) leži u nespremnosti bogatih industrijskih zemalja, koje su i najveći zagađivači prirode, da ulože dovoljna sredstva za borbu protiv uzroka i posljedica globalnog zagrijavanja, koja su potrebna naročito siromašnim zemljama. A financijska kriza koja je buknuła u drugoj polovici 2008. u SAD ponovno je pokazala sve slabosti i mane tržišnog fundamentalizma. Pored tih dviju akutnih kriza i dalje traju i pogoršavaju se druge kronične bolesti suvremene zapadne civilizacije uzrokovane neoliberalnom filozofijom i politikom: sve oštrija polarizacija na bogate i siromašne zemlje i društvene slojeve; nazadovanje i degradacija liberalne pretstavničke demokracije; širenje korupcije i organiziranog kriminala u sva područja društvenog života; opća vrijednosna i moralna dezorijentacija i dekadencija.

No istovremeno za zaoštavanjem sveopće krize kapitalističkog sustava kod sve većeg broja ljudi raste nezadovoljstvo s postojećim stanjem i svijest o nužnosti promjena. Mnogi vodeći svjetski znanstvenici predlažu manje ili više radikalne mjere za promjenu postojećeg stanja. Nobelovac J. Stiglitz tvrdi da je stiglo vrijeme da se neoliberalna doktrina i na njoj zasnovana globalizacija promijeni na način da koristi od tehnološkog i ekonomskog napretka budu pravednije raspodijeljene, te da se uspostavi ravnoteža između samoregularajućeg mehanizma tržišta i regulativno-korektivnog djelovanja države. Glavna je teza Stiglitz da bi glavni cilj gospodarskog rasta trebalo biti poboljšanje kvalitete života svih građana, a prvenstveno osiguranje pune zaposlenosti. A da bi se mogao ostvariti taj cilj, država treba izraditi strategiju razvitka i preuzeti ključnu ulogu u njenom ostvarenju, ne prepuštajući se iluziji da će tržište i slobodno poduzetništvo ostavljajući sami sebi pokrenuti razvitak u željenom smjeru /48/. Stiglitz u jednoj svojoj ranijoj knjizi piše:

„Kapitalizam koji promovira pretjerano egoistično ponašanje stvara ozračje koje nije sklono ekonomskoj efikasnosti.. Kapitalističko gospodarstvo najbolje funkcionira u ozračju koje obilježava kombinacija egoističnog i altruističkog ponašanja“ /49/. Američki sociolog M. Castells je uvjeren da će proces informatizacije i umrežavanja svojom inherentnom logikom dovesti do stvaranja „društvenog uređenja višeg reda“, jer je „globalna komunikacijska mreža među ljudima sama po sebi moćnija od interesa i snage središta financijske i korporativne moći“ /50/. U SAD krajem prošlog stoljeća počeo se širiti pokret za moralnu preobrazbu kapitalizma. Osnovano je više udruženja i časopisa koji se protive modelu beskrupuloznog, „surovog“ kapitalizma, smatrajući da profit i etika nisu u kontradikciji ako se poduzeća u poslovnoj politici pridržavaju temeljnih etičkih načela, i koji promiču ideju društveno odgovornog i moralnog kapitalizma - Okrugli stol iz Caux-a, *Global Environment Management, Global Reporting Initiative, Coalition for Environmentally Responsible Companies, Business for Social Responsibility, Fast Company, Business Ethics, Green Money Journal* /51/.

Dok većina pokreta za moralnu preobrazbu kapitalizma u SAD smatra da će se to dogoditi, jer će poslovni ljudi sami uvidjeti potrebu za pridržavanjem etičkih normi i za uvažavanjem općedruštvenih interesa, profesor sociologije na sveučilištu British Columbia, J. Bakan rješenje vidi jedino u suštinskoj demokratizaciji države. Država koja bi doista predstavljala volju i interese većine svojih građana, imala bi mogućnost i sredstva da korporacije i banke podvrgne demokratskom nadzoru. Takva bi država mogla donijeti propise o pravilima poslovanja kojima bi se povećala njihova socijalna i ekološka odgovornost i njihovo poslovanje uskladilo s općedruštvenim potrebama. Bakan piše: „Moramo osporiti vladavinu korporacija i financijskog kapitala kako bismo ožijeli vrijednosti kojima se korporacije protive: demokraciju, društvenu pravdu, jednakost i suosjećanje. Korporacije i njihova ideologija nadahnute su skučenim i iskrivljenim poimanjem ljudske prirode... Iako su egoizam, opsjednutost vlastitim korišću i potrošački nagon svojstveni ljudima, te su težnje samo dio ljudske prirode. Ljudi su također suosjećajna i moralna bića, svjesna međusobne ljudske povezanosti i solidarnosti, jer dijele istu sudbinu i zajedničku nadu u bolju budućnost“ /52/. Navedena razmišljanja upućuju na zaključak da je moguće zamisliti pravedniji društveni poredak u kojem pretežni dio sredstava za proizvodnju (odnosno financijskog i fizičkog kapitala) ostaje u privatnom vlasništvu i u kojem se zadržava privatno poduzetništvo i tržište kao temeljni mehanizmi funkcioniranja gospodarstva, dakle poredak koji se može nazvati kapitalističkim, ali pod uvjetom da istinski demokratska država (kao izraz volje i interesa većine stanovništva) propiše pravila djelovanja tržišta i privatnih poduzeća kako bi se osigurala društvena pravda i opće dobro.

Međutim, preobrazbom neoliberalnog u društveno odgovoran, moralan i human kapitalizam („kapitalizam s ljudskim licem“) ipak se ne bi moglo postići oslobođenje čovjeka od svih oblika potčinjenosti, marginalizacije i eksploatacije, odnosno ekonomska i socijalna jednakopravnost svih ljudi, pa stoga ni uvjeti za slobodan razvoj njihovih kreativnih potencijala. U novom modelu moral-

nog kapitalizma postojalo bi i dalje tržište radne snage i najamni rad (radna bi snaga dakle zadržala robni karakter) i stoga bi većinski, radni dio građana usprkos poboljšanih radnih i životnih uvjeta i pravednije raspodjele dohotka ostao u ekonomski i socijalno podređenom položaju u odnosu na manjinu vlasnika i upravljača kapitalom. Ekonomska moć ostala bi u rukama kapitala, što znači da bi kapital i dalje bio izvorom stvarne ili potencijalno dominantne društvene moći. Ta činjenica nameće zaključak da bi se definitivno oslobođenje rada, odnosno trajno ostvarenje društvene pravde, jednakopravnosti i slobode moglo postići jedino u suštinski novom tipu društvenog uređenja, koje bi obilježavala ekonomska i društvena prevlast rada nad kapitalom, t.j. u demokratskom socijalizmu, kao u humanom i etičkom smislu višem civilizacijskom modelu ljudskog društva. Kolikogod aktualna moć kapitalističkog sustava izgledala velika i nesavladiva, rastuće suprotnosti i sukobi koje izaziva taj sustav (između rada i kapitala, t.j. između siromaštva većine i bogatstva manjine; između društvenih i privatnih interesa; između očuvanja i upropaštavanja prirode; između kooperacije i konkurencije; između solidarnosti i darvinističke borbe za opstanak, između partnerstva i subordinacije; između humanističke i utilitarističke filozofije) su tako duboke, da se trajno i potpuno mogu riješiti jedino radikalnom promjenom društvene i filozofske paradigme. Dok humanizam i univerzalne etičke vrijednosti predstavljaju suštinski element ispravno shvaćene socijalističke ideje, „duh kapitalizma“ stavlja u ponašanju pojedinca na prvo mjesto osobnu korist. Sticanje novca, bogatstva i gomilanje kapitala je vrhovno načelo kapitalističkog svjetonazora. Tu kvalifikaciju kapitalističke filozofije i njegovog funkcioniranja, t.j. težnju za „bezobzirnim stvaranjem novca koje nije ograničeno nikakvim etičkim normama“ dao je pred više od sto godina čuveni njemački sociolog i filozof M. Weber (1864-1920), koji nije bio ni marksist ni socijalist /53/. On definira duh kapitalizma kao egocentričan, utilitaristički i etički indiferentan, ističući da je neodoljiva težnja za stvaranjem profita, bogaćenjem i akumulacijom kapitala postala u kapitalizmu „srba po sebi“, odnosno glavnim životnim ciljem, što on procjenjuje „perverznom nagonom“ koji dovodi do etičkog relativizma. Naime po kapitalističkom svjetonazoru etičke vrline su samo onda vrline kad pojedincu donose osobnim probitak. Neizbježna konsekvencija te „egocentrične maksime“, zaključuje Weber, je krajnji utilitarizam u ponašanju pojedinca i društvenih skupina.

Vizija „idealnog društva“, kako ju je zamislio N. Chomsky, profesor lingvistike i filozofije na *Massachusetts Institute of Technology* (MIT), jedan od najuglednijih suvremenih intelektualaca, podudara se sa suštinom socijalističke ideje. U tom „idealnom društvu“, koje Chomsky naziva „slobodarskim socijalizmom“, čovjek će biti „oslobođen od ekonomske eksploatacije i socijalnog potčinjavanja“, radna snaga više neće biti roba, u njemu će se ostvariti iskonska čovjekova potreba za slobodnim, stvaralačkim radom i za demokratskim, neposrednim sudjelovanjem u upravljanju svim područjima ekonomskog, društvenog i političkog života, a rad će prestati da bude prinudna aktivnost radi podmirjenja egzistencijalnih potreba i postati slobodan i

kreativan izraz čovjekove unutarnje potrebe za samoispunjenjem. Bitnu ulogu u tom novom pravednijem i humanijem društvu utemeljenom na samoorganizaciji i samoupravljanju imat će prema viziji Chomskog institucija radničkih savjeta u svim gospodarskim, uslužnim i drugim organizacijama, preko kojih će svi zaposlenici imati neposredan utjecaj na radne uvjete i raspodjelu dohotka /54/. Francuski publicist J. Attali također vjeruje u novi društveni poredak, u kojem će se uspostaviti ravnoteža između privatnog i javnog interesa, te između demokracije i tržišta. U tom poretku zadržat će se tržišna ekonomija, ali dobit neće biti glavni, a još manje isključivi cilj i motiv, nego tek uvjet održivog i uspješnog razvoja. Glavni cilj gospodarske djelatnosti bit će povećanje blagostanja i dobrobiti svih ljudi i unapređenje javnog dobra. Proširiti će se proizvodnja besplatnih esencijalnih dobara i dostupnost besplatnih zdravstvenih, obrazovnih, kulturnih i zabavnih usluga. Rad će postati potreba i zadovoljstvo. Na međunarodnom planu jačat će globalna suradnja u zaštiti prirode, eliminiranju siromaštva, suzbijanju kriminala i droge i u promoviranju svjetske univerzalne demokracije, koju Attali naziva „*globalnom hiper-demokracijom*“ /55/. Moguće je zamisliti različite oblike socijalističkog društva, no bitno obilježje društvenog poretka koji pretendira na naziv socijalističkog društva trebalo bi biti prevladavanje dihotomije između rada i kapitala i to u korist rada. Svi mogući oblici socijalističkog društva trebali bi osigurati ostvarenje bitnih humanističkih i etičkih načela: slobodu, jednakost, pravdu, toleranciju i solidarnost. Uloga tržišta i oblici društvene (državne) regulacije (putem planiranja, ekonomske politike i zakona), oblici vlasništva (razne kombinacije privatnog, državnog, komunalnog, društvenog, kooperativnog, dioničarskog vlasništva), obrasci neposredne, participativne demokracije, metode raspodjele dohotka, strategije i prioriteta gospodarskog razvoja, sve to može biti predmet različitih rješenja, ali pod jednim uvjetom: da se ne dovedu u pitanje navedena temeljna socijalistička načela. Bitno je da se u tom novom društvenom modelu, kako kaže Castells, filozofija kapitala, t.j. neograničenog povećanja profita i kapitala, zamijeni filozofijom humanih, moralnih i kulturnih vrijednosti.

Svijet će u idućih 20-30 godina biti pozornica dramatičnih promjena u globalnom rasporedu ekonomske i političke moći. Sadašnja globalna premoć SAD slabit će pod pritiskom novih svjetskih sila: Kine, Indije, Rusije, Brazila. Središte ekonomske moći premjestit će se u Aziju, koja će za dva-tri desetljeća proizvoditi više od polovice svjetskog društvenog proizvoda. Kina će sa svojih 1,35 milijardi stanovnika postati druga gospodarska sila svijeta, a 2040. njen će društveni proizvod premašiti američki. Indija će također postati svjetska supersila; ona će za 2-3 desetljeća po gospodarskoj snazi biti treća sila na svijetu, odmah iza Kine i Amerike. EU bi također mogla, ako uspije učvrstiti svoje zajedništvo i jedinstvo, postati samostalna svjetska supersila s velikim ekonomskim potencijalom. Nakon višegodišnjih tranzicijskih trauma, Rusija se sve više ekonomski i politički konsolidira i zahvaljujući velikim rezervama nafte i plina ubrzano ekonomski jača, a njene ambicije za međunarodnom afirmacijom i utjecajem

postaju sve očiglednije. U razmatranju nove konfiguracije međunarodne scene ne treba zanemariti ni Latinsku Ameriku, koja se oslobodila ekonomskog i političkog patronata (točnije rečeno hegemonije) SAD i koja je krenula vlastitim putem kako na unutarnjem tako i na vanjskopolitičkom planu. Kao posljedica svih tih dalekosežnih promjena, promijenit će se obrazac međunarodnih odnosa: hegemoniju SAD zamijenit će postojanje više globalnih sila koje će se nadmetati u ostvarivanju svojih interesa, ali će istovremeno biti prisiljene surađivati, jer će se vitalni problemi čovječanstva, kao očuvanje mira, izbjegavanje nuklearnog samouništenja, spašavanje Zemlje od ekološke katastrofe i eliminiranje siromaštva, moći rješavati jedino zajedničkom, globalnom politikom i akcijom. Te promjene međunarodnih odnosa oslabit će utjecaj i moć globalnog, umreženog financijskog i korporativnog kapitala i time pogodovati transformaciji društveno-gospodarskog modela na višu civilizacijsku razinu. Ekonomist kineskog porijekla, profesor na sveučilištu Utah, SAD, Minqi Li smatra da će spektakularni uspon Kine uzdrmati globalnu dominaciju SAD i destabilizirati čitav kapitalistički svjetski poredak /56/. Najvidljiviji simptom urušavanja tog poretka, navodi on, je održavanje postojeće visoke razine američke javne i privatne potrošnje putem sve većeg zaduživanja, t.j. prodaje državnih obveznica Kini, čime se pokriva rastući platno-bilančni i budžetski deficit. Nagon za nezaustavljivom akumulacijom kapitala, kao temeljna pokretačka sila kapitalističkog sustava, poticao je neprekidnu potragu za novim jeftinim prirodnim i ljudskim resursima i globalnu ekspanziju. Toj će višestoljetnoj ekspanziji uskoro doći kraj, što treba pripisati prvenstveno izuzetno uspješnoj industrijalizaciji Kine, a i Indije, dviju zemalja sa gotovo dvije i pol milijarde stanovnika (oko 43% svjetskog stanovništva). Time će se postepeno ukinuti podjela svijeta na razvijeno i bogato kapitalističko središte i na siromašnu i eksploatiranu periferiju (koja je u znatnoj mjeri bila izvorom akumulacije, dinamike i snage kapitalističkog središta), što najavljuje terminalnu krizu svjetskog kapitalističkog sustava. Ta će suštinska promjena u strukturi svjetske ekonomije; smatra Minqi Li, neizbježno za nekoliko desetljeća uzrokovati slom postojećeg kapitalističkog sustava i pokrenuti uspostavu novog postkapitalističkog poretka.

Vladajuće će elite kapitalističkog svijeta vjerojatno naći privremena rješenja za akutne ekonomske, socijalne i ekološke probleme primjenjujući razne metode državnog reguliranja tržišta, financijskog i korporativnog poslovanja kao i razne mjere socijalne politike i tako produžiti život kapitalističkom sustavu u nešto promijenjenom, socijalno i ekološki odgovornijem i makroekonomski kontroliranom obliku. No to će samo odgoditi konačni kolaps tog sustava, jer se on ne može osloboditi svojih urođenih kontradikcija i „genetskih“ defekata, koji izvire iz neodoljivog nagona za gomilanjem profita i akumulacijom kapitala i bogatstva, zanemarujući pri tom općedruštvene interese te humane i etičke vrijednosti. Dogod kapital (privatni ili državni) ostane dominantan faktor u ekonomskom, a time i u društvenom i političkom životu, ostvarenje društvene pravde, slobode i jednakosti za sve društvene slojeve

bit će samo djelomično i privremeno. Stoga se radikalna promjena ekonomskog i društvenog modela nameće kao uvjet za uspon čovječanstva na višu, humaniju civilizacijsku razinu. Međutim, dali će se, kada i kako oživotvoriti to „idealno“ (za mnoge utopijsko) socijalističko društvo pravde, slobode, opće dobrobiti i istinske demokracije ovisi prvenstveno o dva čimbenika: prvo, o tehnološkoj razini odnosno proizvodnom potencijalu datog društva; i drugo, o zrelosti odnosno razini svijesti većine stanovnika tog društva. Tehnološki odnosno materijalni uvjeti za podmirjenje ne samo „nižih“, egzistencijalnih već i „viših“, kulturnih potreba, pa i onih najviših, kreativnih potreba, potreba za samoostvarenjem, postoje (ili će se postići za dva-tri desetljeća) u mnogim suvremenim društvima. No ostvarenje socijalizma, t.j. društva slobode, jednakosti, pravde i tolerancije bit će moguće samo ako većina stanovnika datog društva shvati da je prevladavanje samoživog egoizma u korist empatije i solidarnosti uvjet ne samo dobrobiti i sreće svakog pojedinca, već i uvjet za opstanak i napredak čovječanstva. Ostvarenje više, humanije razine ljudske civilizacije ovisi dakle ne samo o umnoj, već prvenstveno o humanoj i moralnoj evoluciji čovjeka. Čovjek je očigledno dvojno biće: s jedne strane on je biološki (animalni) entitet s urođenim egoističnim nagonima samoodržanja, a s druge strane on istovremeno posjeduje etičku i duhovnu komponentu. Te dvije strane ljudskog bića su povezane, ali i u stalnoj opreci i sukobu. Ako se prihvati teza S. Freuda da su prirodni ljudski nagoni tako neodoljivi da se mogu uspješno kontrolirati jedino propisima i zabranama, da se civilizacija mogla razvijati jedino zahvaljujući represivnim metodama njihovog suzbijanja, te da je stoga svaka civilizacija nužno represivna, onda su izgledi za višu razinu ljudske civilizacije, kakvu podrazumijeva socijalizam, mali ili nepostojeći. Ako je pak s druge strane točno stanovište E. Fromma, da čovjek osim prirodnih, sebičnih nagona osjeća potrebu za ljubavlju, za slobodom i pravdom, za zajedništvom s drugim ljudima, za samoostvarenjem i da evolucija ide u smjeru jačanja sklonosti koje on naziva „*sindromom rasta*“ (ljubav prema ljudima i životu) za razliku od sklonosti označene kao „*sindrom propadanja*“ (narcizam, agresivnost i mržnja), onda izgledi za dostizanje više razine ljudske civilizacije, koju nazivamo socijalizmom, postaju realni /57/. Kod toga je važna okolnost, da bi prijetnja kobnim posljedicama koje ugrožavaju ne samo opstanak civilizacije nego i ljudske vrste (ekološka katastrofa, nuklearno samouništenje) mogla doprinijeti promjeni svijesti ljudi u smislu nadilaženja egocentrizma i ubrzanja njihovog spoznajnog, humanog i etičkog osvješćivanja.

9. Zaključak

Kapitalistički je sustav iscrpio svoju povijesnu dinamičku i progresivnu funkciju i zbog svojih urođenih slabosti i proturječnosti, koje je njegova fundamentalistička, neoliberalna varijanta dovela do kritične razine, postao zaprekom daljem civilizacijskom napretku. Zato je na dnevni red došla ili transformacija kapitalističkoga sustava u socijalno, funkcionalno i ekološki održivi model ili nje-

gova zamjena novim, socijalističkim sustavom, u kojem će vladati jednakost, pravednost, tolerancija i zajedništvo, jednako kao i prevlast moći i interesa rada nad interesima kapitala. Suvremeni tehnološki napredak omogućuje uz odgovarajuća institucionalna rješenja zadovoljavanje, ne samo osnovnih, već i viših kulturnih potreba svih ljudi i pretvaranje rada iz egzistencijalne potrebe u prirodnu potrebu; ali ostvarenje toga novoga društva slobode, jednakosti i harmonije ne ovisi samo o radikalnoj institucionalnoj preobrazbi, t.j. o promjenama odnosa ekonomske i političke moći i društvenih odnosa, već prije svega ovisi o promjeni individualne i kolektivne svijesti ljudi, tj. o podizanju te svijesti na višu spoznajnu, humanu i etičku razinu prevladavanjem egocentričnosti u korist suosjećanja, tolerancije i zajedništva. Usprkos nastojanju da se kapitalistički sustav reformira u smislu većeg uvažavanja etičkih, socijalnih i ekoloških zahjeva, taj će sustav prije ili poslije zamijeniti novi društveno-ekonomski model zasnovan na filozofiji humanizma umjesto na filozofiji utilitarizma koja obilježava kapitalizam.

Literatura

- /1/ Eric Hobsbawm, E. (1962), *The Age of Revolution, Europe 1789-1848*, London: Weidenfeld and Nicholson, pp. 178-179.
- /2/ Schumpeter, J. (1942), *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York: Harper & Brothers Publications, p. 21.
- /3/ Marx, K. (1974), *Revolution of 1848: Political Writings*, ed. David Fernbook, Penguin, p. 141.
- /4/ Hunt, R. N. (1975), *The Political Ideas of Marx and Engels*, London, pp. 363-367.
- /5/ Bells, P. (1979), *Marxism and the U.S.S.R.*, London: The MacMillan Press Ltd., p. 5.
- /6/ Cohen, S. F. (1973), *Bukharin and the Bolshevik Revolution*, New York: Alfred A. Knopf, p. 179.
- /7/ Carr, E. M., Davies, R. W. (1971), *Foundation of a Planned Economy*, New York, p. 390.
- /8/ Lewin, M. (1968), *Russian Peasants and the Soviet Power – A Study of Collectivisation*, Evenstone, pp. 465-519.
- /9/ Spriano, P. (1985), *Stalin and European Communism*, London: Verso, p. 79.
- /10/ Sachs, J. (2007), *Kraj siromaštva: ekonomske mogućnosti našeg doba*, Zagreb: Algoritam, , ss. 157-158.
- /11/ Schickel, J. (1967), *Dialektik in China – Mao Tsetung und die Grosse Kulturrevolution*, Frankfurt a. M.: Kursbuch.
- /12/ Naughton, B. (2007), *The Chinese Economy – Transition and Growth*, Cambridge, Massachusetts: MIT Press, s. 119.
- /13/ Seinitz, K. (2006), *Vorsicht China: Wie das Reich der Mitte unser Leben veraendert*, Salzburg: Ecowin Verlag.
- /14/ Bilandžić, D. (1985), *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Zagreb: Školska knjiga, s. 112.
- /15/ *Industrijski razvitak Jugoslavije* (1957), Beograd: Kultura, str. 12.
- /16/ Kardelj, E. (1960), *Deset godina narodne revolucije, problemi naše socijalističke izgradnje*, Beograd: Kultura.
- /17/ Kidrič, B. (1950), „Teze o ekonomici prelaznog perioda u našoj zemlji“, *Komunist* br. 9.

- /18/ Goldstein, S. (1985), *Prijedlog 85, glas iz privrede*, Zagreb: Scientia Jugoslavica, s. 19.
- /19/ Horvat, B. (1985), *Jugoslavensko društvo u krizi*, Zagreb: Globus.
- /20/ *Jugoslavija, 1945-1985* (1986), Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- /21/ Bilandžić, D. (1985), *Historija Socijalističke Republike Jugoslavije*, Zagreb: Školska knjiga, s. 449.
- /22/ Sachs, J. (2007), *Kraj siromaštva*, Zagreb: Algoritam, ss. 150-151.
- /23/ *Jugoslavija, 1945-1985*, Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- /24/ Garret, R. (1972), *Cooperation and Owenite Socialist Communities in Britain 1823-1845*, Manchester: Manchester University Press; Johnson, C. (1974), *Utopian Communism in France*, Cornell University Press.
- /25/ Vranicki, P. (1971), *Historija marksizma*, Zagreb: Naprijed, s. 376.
- /26/ Sweezy, P., Bettelheim, C. (1971), „On the the Transition to Socialism“, *Monthly Review*, New York.
- /27/ Horkheimer, M. (1947), *Dialektik der Aufklärung*, Amsterdam.
- /28/ Horkheimer, M., Adorno, T. (1963), *Pomračenje uma*, Sarajevo.
- /29/ Marcuse, H. (1968), *Čovjek jedne dimenzije – rasprava o ideologiji razvijenog kapitalističkog društva*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- /30/ Fromm, E. (1962), *Beyond the Chains of Illusions*, New York, 1962, s. 12.
- /31/ Fromm, E. (1978), *Revolucija nade*, Beograd: Grafos.
- /32/ Bell, D. (1974), *The Coming of Postindustrial Society*, London: Heinemann, s. 130.
- /33/ Silvestri, A., Lukasewics, J. (1993), „Outlook 1990-2005: occupational employment projections“, *Monthly Labour Review*, November.
- /34/ Mallet, S. (1963), *La classe ouvriere*, Paris.
- /35/ Gorz, A. (1980), *Adieux au proletariat – Au dela du socialisme*, Paris: Edition Galilee.
- /36/ Shaken, H. (1985), *Work Transformed – Automation and Labour in the Computer Age*, New York: Rinehart & Winston.
- /37/ Senge, P. (2003) *Peta disciplina – principi i praksa učeće organizacije*, Zagreb: Mozaik knjiga, s. 143.
- /38/ Gowan, P. (2009), „Crisis in the Heartland“, *New Left Review*, N°. 65.
- /39/ Harvey, D. (2003), *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford: Oxford University Press.
- /40/ Thurrow, L. (1996), *The Future of Capitalism, How Today's Economic Forces Shape Tomorrow's World*, New York: Morrow.
- /41/ *World Wealth Report* (2004), New York: Merrill Lynch.
- /42/ *A Fair Globalization Creating Opportunities for All* (2004), Geneva: International Labour Organization.
- /43/ *Le Monde*, 6.9.2004.
- /44/ Chossudovski, M. (2006), *The Globalization of Poverty and the New World Order*, Toronto.
- /45/ Schumpeter, J. (1942), *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York: Harper & Brothers Publishers, p. 3.
- /46/ *Memorandum komisije za temeljna načela SDP*, Bonn, 1998.
- /47/ *Newsweek*, 3.11.2008.
- /48/ Stiglitz, J. (2006), *Globalization and its Discontents*, New York: W.W. Norton & Company.
- /49/ Stiglitz, J. (1994), *Whither Socialism?*, The MIT Press, s. 271.
- /50/ Castells, M. (1995), *The Information Age: Economy, Society and Culture*, Oxford: Blackwell Publishers.
- /51/ Aburdene, P. (2005), *Megatrends 2010: The Rise of Conscious Capitalism*, Charlottesville: Hampton Roads Publishing Company.
- /52/ Bakan, J. (2005), *Korporacije, patološka težnja za profitom i moći*, Zagreb: Mirakul, s. 207.
- /53/ Weber, M. (1994), *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Sarajevo: Svjetlost, s. 20.
- /54/ Chomsky, N. (2004), *Politika bez moći*, Zagreb: DAF, s. 324.
- /55/ Attali, J. (2008), *Kratka povijest budućnosti*, Zagreb: Meander Media.
- /56/ Minqi Li (2008), *The Rise of China and the Demise of Capitalist World Economy*, Pluto Press.
- /57/ Fromm, E. (1964), *Bekstvo od slobode*, Beograd

Conclusion

The capitalist system has exhausted its historical dynamic and progressive functions, and, due to the innate weaknesses and contradictions that its fundamentalist, neo-liberal variant has brought to a critical level, has become a hindrance to the further advancement of civilization. For that reason, next to come will be either the transformation of the capitalist system into a social, functional, and ecologically sustainable model, or its replacement with a new, socialist system ruled by equality, justice, tolerance, and community, as well as the dominance of the power and interest of work over the interests of capital. Contemporary technological advancement, along with corresponding institutional solutions, allow not only the basic but also higher cultural requirements of all people to be met, and enable work to be transformed from an existential essentiality to a natural need. However, achieving this new society of freedom, equality, and harmony depends not only on radical institutional conversion, i.e., changing the relationship between economic and political power as well as social relationships, but primarily on changing people's individual and collective consciousness, and elevating that consciousness to a higher cognitive, humane, and ethical plane by overcoming egocentrism in favor of empathy, tolerance, and community. Despite efforts to reform the capitalist system through acknowledging ethical, social, and ecological requirements, that system will sooner or later be replaced by a new socio-economic model that will be based on a humanist philosophy instead of the utilitarian philosophy that is the hallmark of capitalism.